Tartu Ülikool
Humanitaarteaduste ja kunstide valdkond
Kultuuriteaduste instituut
Kirjanduse ja teatriteaduse osakond

Silvia Pärmann

Märkmeid kahelt lõbureisilt.

Lähis-Ida Mark Twaini ja Eduard Bornhöhe reisikirjades

Magistritöö

Juhendaja prof. Liina Lukas

2025

Olen magistritöö kirjutanud iseseisvalt. Kõigile töös kasutatud teiste autorite töödele, põhimõttelistele seisukohtadele ning muudest allikaist pärinevatele andmetele on viidatud.
Silvia Pärmann
25.05.2025

Annotatsioon
Magistritöö analüüsib ja võrdleb kaht Palestiina reisikirja, Mark Twaini „Võhikuid võõrsil" (*The Innocents Abroad*, eesti keeles 1963, tõlkija Hardi Tiidus) ja Eduard Bornhöhe reisikirja „Usurändajate radadel" (1899). Töö uurib, kuidas ootuste ja tegelikkuse konflikt, iroonia, autoripositsioon ning orientalistlik diskursus vormivad reisikirja. Analüüs selgitab, et keele- ja kultuurierinevustele vaatamata korduvad mõlemas tekstis samad motiivid, mis peegeldavad toonast Lääne reisikultuuri ja reisikirja konventsioone. Metoodikaks on tekstikeskne ja kontekstuaalne analüüs, mis rakendab orientalismimudelit ning reisikirja teooriat. Uurimistulemused näitavad, et Palestiina käsitlus kujuneb suuresti reisikirjaniku eelhäälestatuse ja ootuste põhjal, samuti lugeja ootustele tuginedes ning et Twain ning Bornhöhe annavad olulise panuse 19. sajandi reisikirjanduse arengusse.

Märksõnad
Reisikirjandus; Mark Twain; Eduard Bornhöhe; Palestiina

Sisukord

Sissejuhatus 5

1. Reisikiri kui kirjandusžanr 10

1.1 Žanri definitsioon ja tunnused 12

1.2 Reisikiri - lugemisviis, mitte üksnes kirjutusviis 15

1.3 Miks lugeja reisikirja usub? 15

2. Reisikirjanduse areng Euroopas ja Põhja-Ameerikas 19. sajandil teisel poolel 18

2.1 Reisikirjanduse areng Euroopas 18

2.1.1 Goethe pärand ja Italienische Reise 18

2.1.2 Liikumine isiklike narratiivide suunas 19

2.1.3 Kolonialismi mõju 22

2.2 Ameerika reisikirjanduse areng 19. sajandil 23

2.2.1 19. sajandi mõjukamad Ameerika reisikirjanikud ja nende panus 25

2.3 Balti ja Eesti reisikirjanduse kujunemine ning esimesed reisikirjad 29

2.3.1 Baltisaksa autorid ja nende reisikirjad: vaated kaugetele ja lähedastele maadele 30

2.3.3. Eestikeelse reisikirjanduse algus 31

2.3.4. Eesti reisikirjandus sajandivahetusel ning Bornhöhe esiletõus 34

2.4 Ajastupilt ning Lähis-Ida ühiskonna sümbolid ja märksõnad 35

2.4.1 Lähis-Ida 19. sajandi reisikirjanduses 36

2.4.2 Sümbolid, mis kordusid teosest teosesse 40

3. Autorid, nende ühiskondlik taust ja võrreldavad reisikirjad 42

3.1. Eduard Bornhöhe – elulooline ja loominguline taust 42

3.2. Mark Twain – elulooline ja loominguline taust 44

3.3. Reisikirja kujunemine üle keele- ja kultuuripiiride 46

3.3.1. Kuidas reisitakse, nii kirjutatakse – Twaini ja Bornhöhe teekonnad.....47

3.3.2. Kuhu minna, mida näha: Palestiina reisikirjades kui eelprogrammeeritud kogemus.....48

3.3.3. Lugemine ja reisimine: Twain ja Bornhöhe allikatega dialoogis 51

3.3.4. Kohalikud giidid reisikirjaniku infoallikatena.....53

3.3.5. Reisikirjaniku vaatepunkt: identiteedi, ruumi ja kogemuse põimumised .54

3.3.6. Palestiina kui lavastus ja läbikatsumine 56

Kokkuvõte 62

Notes from Two Pleasure Trips: The Middle East in the Travelogues of Mark Twain and Eduard Bornhöhe 67

Kasutatud kirjandus 69

Sissejuhatus

19. sajandi teisel poolel muutus reisimise praktika. Palverännakute, diplomaatiliste missioonide või koloniaalvallutuste ja kaubareiside kõrvale ilmus uus vorm: lõbureis. See oli rännak mitte lunastuse, vaid muljete pärast; mitte kuninga või jumala nimel, vaid iseenda jaoks. Tehnika areng – aurulaevad, raudteed – oli muutunud reisimise lihtsamaks, keskklass oli saanud rikkamaks ja maailm jäi väiksemaks. Ning sellele uuele lavale astus uus tegelane – turist. Ameerika Ühendriikide kirjanik Mark Twain (1835-1910) osales 1867. aastal aurulaeval Quaker City esimesel ameeriklastele organiseeritud "suurejoonelisel lõbureisil Euroopasse ja Pühale Maale" (Twain 1963: 8). Ta nimetas seda reisi järel ilmunud raamatus "Võhikud võõrsil" (*The Innocents Abroad*, eesti keeles 1963, tõlkija Hardi Tiidus) teadlikult lõbureisiks, rõhutades, et tegu polnud ei palverännaku ega uurimisretkega, vaid millegi kergema, ehk isegi isiklikumaga – maailma vaatlemise ja selle üle mõtisklemise katsega, ilma liialt pühalikuks muutumata.

Selle tähendusvälja sees liigub ka Eduard Bornhöhe (1862–1923), keda võib pidada esimeseks kaasaegse eestikeelse reisikirjanduse esindajaks. Bornhöhe võttis 1898. aastal ette kahe kuu pikkuse reisi, mille marsruut kulges Tallinnast läbi Euroopa ja Konstantinoopoli Jeruusalemma, sealt edasi Kairosse ning lõpuks tagasi koju. Ka see ei olnud palverännak ega uurimisretk, vaid rahulik, mõtlik kulgemine mööda linnu, maastikke ja tähendusi. Selle tulemusena sündis „Usurändajate radadel", mis ilmus samal aastal ajalehes Eesti Postimees ja aasta hiljem raamatuna.

Twaini ja Bornhöhe reisid ja reisikirjad eristusid oma ajastu varasemast rändamisest mitmel moel. Mõlema – üks Ameerikast, teine toonasest Eestimaa kubermangust – eluloos on reisimine mitte marginaalne, vaid struktuurne element, ja nende loomingus on rännakust kirjutamine mitte juhuslik kõrvalepõige, vaid osa identiteedist. Nii Twaini kui Bornhöhe reiside geograafiline kattuvus ei ole täielik, kuid see, et mõlemad pöörduvad Lähis-Ida, ennekõike Palestiina kui kultuurilise sümboli poole, pidades seda oma reisi peamiseks eesmärgiks ja sihiks, loob tähendusliku sideme. Samuti on võrreldavad reisikirjade Palestiinat puudutavad mahud ning seal veedetud aeg, mõlemal umbes kaks nädalat.

Siiski ei saa mööda vaadata autorite erinevusest. Twain on maailmakirjanduse suurkuju, kelle reisikirjad ja ka muu looming on tõlgitud kümnetesse keeltesse,

kellest kirjutatakse monograafiaid. Bornhöhe on Eesti kirjanduse kaanonis oluline, kuid väljaspool seda tundmatu. Teda on nimetatud küll kaasaegse reisikirjanduse esimeseks oluliseks autoriks eesti keeles, kuid siinsesse kirjanduslukku on ta end kirjutanud peamiselt ajalooliste romaanide kaudu. Tema reisikiri ei ole seni olnud ei tõlgitud ega rahvusvahelises teaduskäibes. Siit tõuseb õigustatud küsimus: kas neid kahte reisikirjanikku saab üldse võrrelda? Nende nähtavus maailmakirjanduses ning teoste lugejaskondade ulatus on sedavõrd erinevad, et esmapilgul ühendab neid kahte autorit vaid selle töö julge kavatsus neid kõrvutada.

Ent näiteks Jaan Kaplinski on sarnases olukorras, võrreldes kahte romaanikirjanduse suurkuju, Tammsaaret ja Hemingway'd, tabavalt märkinud: „Tammsaare ja Hemingway on kumbki omas keele- ja kultuuriringis esinduskirjanikud. Mõlemad on kirjutanud midagi ajale-inimesele olulist. See, et ühe lugejaskond on miljoniline rahvas põlis-Euroopa ääremaid ja teise lugejaskond enam-vähem globaalne, ei ole seesugune erinevus, mis takistaks kaht kirjanikku võrdlemast."(Kaplinski 1977: 1190). Just see on ka käesoleva töö lähtekoht. Võrdlus ei eelda võrdsust nähtavuses, müüginumbrites ega tõlgetes. Võrdlus eeldab võrdlust võimaldavat joont – seda, et autorid töötavad sarnases žanrilises ruumis, sarnaste küsimustega ja sarnase intensiivsusega.

Maailmakirjanduse ja väikerahva kirjanduse vaheline kõnelus ei toimu võrdsetel alustel, kuid see kõnelus on ometi vältimatu. Asetades need kaks autorit üksteise kõrvale, avanevad uued vaated mitte ainult Bornhöhe reisikirjale, vaid ka sellele, kuidas eesti kirjandus on suhestunud maailmaga. Selline kõrvutus võimaldab vaadelda Bornhöhe loomingut väljaspool rahvuskirjanduse konteksti – ja näidata, et ka "väikesed" tekstid sisaldavad universaalseid pingeid.

Erinevused kahe autori vahel on ilmsed – aga võib-olla on just nende erinevuste varjus nähtavad kõige huvitavamad sarnasused. Twain ja Bornhöhe kirjutavad reisikirju, kuid mitte üksnes külastatud riikidest: nad kirjutavad oma koduriikide lugejatele vaatamisest, mõtlemisest ja iseendaks jäämisest võõraste keskel. Mõlemad esinevad iroonilise, vahepeal distantsilt vaatleva, ent alati eneseteadliku rändurina, kes suudab pöörata pilgu samaaegselt maailmale ja iseendale.

Bornhöhe rännak Lähis-Idasse ei püüa konkureerida teadlase või palveränduri tõsimeelsusega – selle asemel kujundab ta oma mina, oma hääle, oma kahtlused. Mingis mõttes kordab ta sedasama liikumist, mille Twain oli Ameerika kirjandusse

juba varasemalt sisse kirjutanud: teadmist, et reisikiri ei pea olema ainult geograafiline aruanne ega kultuuriline vaimustus, vaid ka enesekirjutus – koht, kus „võõras” võimaldab määratleda „oma”.

Reisikiri ei ole pelgalt kirjeldus ühest geograafilisest paigast liikumisest teise, vaid selle keskmes on alati olnud kirjutav mina – vaatleja, kelle isiklik vaatepunkt, toon ja eneseteadvus määravad, mida ja kuidas kujutatakse. Nagu Jan Borm on rõhutanud, on reisikiri mitte-fiktsionaalne narratiiv, kus autor, jutustaja ja peategelane langevad kokku ning mille puhul eeldatakse, et kirjeldatud sündmused on aset leidnud reaalses maailmas (Borm 2004: 18–19). Kuid sellest hoolimata ei teki tekstid vaakumis – need on alati mõjutatud autori kultuuritaustast, ootustest ja kirjanduslikest eelarvamustest. Reisikiri ei ole vahetu reaalsuse peegeldus, vaid alati mingil määral vahendatud ja struktureeritud käsitlus.

Reisikirja mõistmiseks ei piisa seega vaid sihtkoha ja nähtud vaadete kaardistamisest – oluline on see, kuidas autor positsioneerib end maailma suhtes ning milliseid seoseid ta loob nähtava ja mõeldava vahel. Astrid Haas on märkinud, et reisikiri on hübriidžanr, milles põimuvad fakt ja ilukirjanduslikkus ning mille määratlemisel põrkume paratamatult küsimusele: kuidas lugeja seda loeb ja miks ta usub, mida ta loeb (Haas 2020: 252).

Käesoleval tööl on ka laiem tähendus – see puudutab seda, kuidas me mõistame reisikirjandust kui žanri. Twaini „Võhikud võõrsil” on püsivalt kirjandusloo kaardil, mitte ainult sellepärast, et see oli 19. sajandi USA üks menukamaid teoseid, vaid ka seetõttu, et see nihutas reisikirjanduse telge. Selle mõju järgmistele autorite põlvkondadele on dokumenteeritud, analüüsitud ja kanoniseeritud — käsitlused ulatuvad akadeemilistest uurimustest kuni Twaini kaasamiseni antoloogiasse "The Norton Anthology of American Literature" ning “Võhikud võõrsil” ilmumiseni *Penguin Classics* sarjas (2002). Bornhöhe “Usurändajate radadel” seevastu on esimene katse eesti kirjanduses liikuda samas suunas – kirjutada maailmast nii, et see peegeldab kirjutajat ennast, ning teha seda keeles ja kultuuris, kus niisugust žanrilist eneseteadvust alles kujundati. „Usurändajate radadel” on üks nendest tekstidest, mis on olnud olemas, aga nähtamatu. Käesolev töö toob selle nähtavale, asetades dialoogi ühe maailma mõjukaima reisikirjaga – Twaini „Võhikutega võõrsil”.

Kui panna need kaks teost dialoogi, ilmneb mustrite sarnasus: rännuteekond kui struktuurne telg, iroonia kui kaitsemehhanism, ootuste ja tegelikkuse vaheline pinge kui narratiivi mootor. Need sarnasused ei viita pelgalt kokkusattumusele, vaid sellele, kuidas reisikogemus hakkab tekstis alluma žanrilistele ootustele, mida autor ise samal ajal loob ja lõhub. Twaini ja Bornhöhe lähenemisi võrreldes on võimalik paremini mõista, kuidas üks ja sama ruum võib tekstis taasluua end sarnaselt, sõltumata autori rahvusest või keelelisest kuuluvusest.

Lõpuks – ja mitte vähem olulisena – vaatleb see uurimus reisimise kujutamise tähendust Eesti kultuuriloos. 19. sajandil ilmusid Eesti kodude riiulitesse esimesed põhjalikud kirjeldused paikadest, mis ei asunud mitte „meie" mail, vaid kaugel, eksootilises, raskesti määratletavas ruumis. Bornhöhe „Usurändajate radadel" on üks neist tekstidest, mis aitab kaasa mentaalse silla loomisele – silla, mille üks ots paiknes veel Tallinnas raamatukogus ja teine juba Jeruusalemma tolmusel turul. See tekst ei ole ainult kirjeldus maailmast, vaid osa eestikeelse mõtlemise laienemisest maailmale.

Töö on jaotatud kolme põhiosasse, mis kulgevad teoreetilisest taustast konkreetse võrdluseni. Enne analüüsi juurde asumist on vajalik täpsustada mõistet „Palestiina", mida kasutan 19. sajandi kontekstis. Selles töös viitab „Palestiina" Osmanite impeeriumi koosseisu kuulunud piirkonnale Lähis-Idas, mida kristlikus kultuuriruumis nii nimetati. Selle Palestiina piirid kattusid vaid osaliselt tänapäevase Palestiina riigi territooriumiga. Twain ja Bornhöhe kirjutavad Palestiinast ajal, kui see oli „ideeline ruum", millel puudus kaasaegne poliitiline raam.

Esimeses peatükis antakse ülevaade reisikirjanduse teoreetilisest raamistikust ja žanri arengust, mis muu hulgas avab ka reisikirja ja reisikirjanduse mõisted.
Teine peatükk avab olukorda maailma reisikirjanduses 19. sajandil ja Palestiina kujutamist ning Lähis-Idast kirjutamisel sagedamini esinevaid sümboleid. Lähis-Ida kujutamise kujundite ja ootuste mõistmisel toetun Edward Saidi orientalismikäsitlusele, mida avan lähemalt peatükis 2.4 „Ajastupilt ning Lähis-Ida ühiskonna sümbolid ja märksõnad". Kolmandas peatükis toimub kahe teose kõrvutav analüüs. Peatükk seab Twaini ja Bornhöhe tekstid otsesesse dialoogi.

Võrdlus hõlmab strukturaalseid ja temaatilisi elemente, samuti jutustajahääle tonaalsust. Võrdlus ei otsi ainult kattuvusi ega erinevusi, vaid püüab mõista, mida need ütlevad 19. sajandi lõpu reisikirjanduse žanriloogika, autorirolli ja kultuurilise enesetaju kohta.

Töö keskmes on kaks hüpoteesi, mis kujundavad selle analüütilise telje. Esimene hüpotees lähtub tähelepanekust, et hoolimata autorite keelelistest, rahvuslikest ja kultuurilistest erinevustest sisaldavad Mark Twaini ja Eduard Bornhöhe Lähis-Ida reisikirjad märkimisväärsel hulgal kattuvaid motiive ja struktuurseid lahendusi. Nii Twain kui Bornhöhe seisavad silmitsi ootuse ja tegelikkuse lahknemisega – paigad, millel on püha või ajalooline tähendus, osutuvad tekstis sageli maiseks, argiseks, isegi pettumuseks. Selline kognitiivne konflikt leiab väljenduse kas iroonia, huumori või eksistentsiaalse vaikuse kaudu. Hüpoteesi kohaselt ei ole need sarnasused juhuslikud, vaid osutavad 19. sajandi lõpu reisimise laiemale kogemuslikule ja kultuurilisele vormile – eriti juhul, kui sihtkohaks on Püha Maa kui tähenduslik ruum.
Teine hüpotees seob reisikirja vormi autori häälega. Kui reisimine on tekstiline akt, siis sõltub selle kuju ja kõla autori enesepildist. Twain, kes esineb sageli teadlikult „võhikuna", konstrueerib oma reisinarratiivi läbi skeptilise huumori. Bornhöhe kujutab end vaatlejana, kes soovib mõista. Mõlemal juhul on keskne mitte niivõrd geograafiline liikumine, kuivõrd autori vaatepunkti kujundamine.
Nendest hüpoteesidest lähtuvalt saab sõnastada töö põhiküsimused. Milliseid teemasid, motiive ja kujundusvõtteid Twain ja Bornhöhe jagavad? Kuidas on nende tekstides tajutav autori identiteet ning ajastu ideoloogiline ja kultuuriline kontekst? Ja lõpuks: millisel viisil suhestuvad need tekstid varasema Lähis-Ida ja Palestiina reisikirjanduse traditsiooniga – kas nad jätkavad seda, murendavad või parodeerivad? Neile küsimustele vastamiseks analüüsib töö autorite teoseid nii tekstikeskselt kui kontekstitundlikult. Tulemuseks on arusaam, mis võimaldab asetada Bornhöhe reisikirja uude tähendussüsteemi ning avab Twaini tuntud teose kõrval seni märkamata resonantsvälja – väikese kirjanduse vaikse, aga tähendusliku vastukaja suurele.

1. Reisikiri kui kirjandusžanr

Kirjutamise ja reisimise vahel on alati valitsenud tihe side. Rändamise vajadus ja vajadus selle üle mõtiskleda on liikunud käsikäes nii kaua, kui on eksisteerinud kirjutav inimene. Üks varasemaid säilinud narratiive – Egiptuse 12. dünastia aegne lugu laevahukust pääsenud meremehest, kes satub üksinda imetabastele saartele – on kirjutatud ligikaudu tuhat aastat enne Homerose Odüsseiat (Youngs & Hulme, 2002: 2).

Varasem reisikirjandus sündis sageli reisidest, mis olid seotud töö, armeeteenistuse, kaubanduse, hariduse või teadusega, mõnikord ka tervisega. 16. ja 17. sajandil kujunes Euroopa humanistliku teadustraditsiooni mõjul välja reisikiri: tekstiliik, mille vormi ja sisu dikteerisid üksikasjalikud reisimetoodikad. Autorilt oodati vastuseid kindlale küsimustikule, mis hõlmas kõike alates linnade haldusstruktuurist ja kiriklikust korraldusest kuni vaeste, pidalitõbiste ja kuritegevuse kirjelduseni. Tüüpiline sissejuhatus selgitas kohanimede päritolu, millele järgnesid territooriumi ja ajaloo ülevaated, poliitiline analüüs ning etnograafiline vaade kohaliku eluviisi üksikasjadele. Kirjutada tuli selgelt, liigsete ilustusteta. Raamistikust hoolimata imbusid tekstidesse isiklikud kõrvalepõiked. Paljud kirjutajad ei tundnud teoreetilist käsiraamatut, vaid lähtusid varasemate reisikirjade eeskujust, lisades oma tähelepanekuid ja temaatilisi ekskursse. Nii kujunes reisikirjast mitte üksnes teadusliku kogumise vorm, vaid ka subjektiivse maailma kirjapanemise vahend.
(Lukas, ilmumas)

Kuid 19. sajandi hakul toimus nihe. Üha sagedamini ei mindud reisile mitte selleks, et täita mingit ametialast missiooni, vaid sellest kirjutamiseks. Ehkki ka 19. sajandil kirjutasid reisikirju ka misjonärid, maadeuurijad ja teadlased – inimesed nagu David Livingstone, Charles Darwin, Otto Moritz von Kotzebue või Richard Francis Burton –, ja nende tekstide väärtus seisnes ennekõike teadmiste edasiandmises, muutub järjest enam rõhuasetus. Reisiraamat ei ole enam käsiraamat; see on mälestus ja peegel, millest vaatasid vastu koduse kultuuri sisekonfliktid ja isiklikud kõhklused; reisikirjast saab žanr, kus kirjutaja enesetaju ja isiklik kogemus tõusevad loo keskmesse. Aastad 1880–1940 tähistavad selle murrangu kristalliseerumist. Nagu

ilukirjanduses, nii ka reisikirjanduses liigub fookus realistlikelt ja moraalse eesmärgiga kirjeldustelt impressionistlikuma, sisekaemusliku stiili suunas. (Carr 2002: 74).

Neljakümne aasta jooksul, 1876. ja 1915. aasta vahel, neelasid Euroopa suurriigid oma impeeriumitesse veel veerandi maailma maismaast. Üksnes Suurbritannia lisas kaardile umbes kümme miljonit uut ruutkilomeetrit, mis on ligikaudu võrdne kogu Euroopa ja Austraalia pindala summaga. Briti reisikirjandus, mis neil kümnenditel õitses, kasvas välja just neist vallutustest – kaubateede laienemisest, võõrastest maastikest, millest sai järsku osa impeeriumist. Helen Carri sõnul kasutasid paljud autorid eksootilisi paiku mitte niivõrd maailmast teada andmiseks, vaid et öelda midagi enese ja oma ühiskonna kohta. Võõras maastik pakkus varju – võimalust sõnastada rahulolematust, igatsusi või identiteedikriisi, mida koduses kontekstis olnuks keeruline või isegi võimatu väljendada. Kaugete maade kirjeldused muutusid kaudseks enesereflektsiooniks, mis tõi nähtavale kirjutaja kultuuriruumi seesmise segaduse. Carr märgib, et see suundumus ei piirdunud üksnes hilisviktoriaanliku või modernistliku perioodiga. Pigem võiks seda pidada reisikirjandusele laiemalt omaseks töövõtteks – viisiks vaadelda koduseid probleeme kaugusest, et neid paremini näha. Reisikirjast saab kahevaateline lavastus: üks vaatus toimub võõral maal, teine koduses kultuuris, mille pinged ja ebakindlus kanduvad märkamatult teise maailma peale. (Carr 2002: 70-72)

Twaini „Võhikud võõrsil" ning Bornhöhe „Usurändajate radadel" illustreerivad veenvalt Carr'i tähelepanekut, et reisikirjandus toimib sageli kahevaatelise lavastusena, kus võõras maastik kannab koduse kultuuri pingeid. Twain ja Bornhöhe seisavad Palestiina tolmuste radade keskel ja vaatavad ringi – mõlemad näevad türklasi. Ja mõlemad näevad midagi veel. Mõlema autori kirjeldustes Palestiinast väljendub mitte üksnes kriitiline suhtumine Osmanite ülemvõimu, vaid ka laiem kultuuriline ja poliitiline rahulolematus, mida koduses kontekstis olnuks keerulisem või ebamugavam otse sõnastada. Twain kirjutab: „Kui kunagi kuskil on eksisteerinud rõhutud rass, siis on seda just need inimesed meie ümber, kes ägavad Ottomanide impeeriumi türannia all. Sooviksin, et Euroopa laseks Venemaal Türgit pisut materdada. [...] Vastikuim kord, mida on üldse võimalik kujutleda! [...] Haridus ja vabadus teeksid neist õnneliku ja enesega rahul oleva rahva." (Twain 1963: 360–

361). Muidugi, see kõlab nagu kaastunne kohalike suhtes. Aga see on rohkemat – see on frustratsioon, mis pole otseselt adresseeritud, vaid peidetud koloniaalse etenduse kulisside taha. Selle võõrvõimu kujutluse kaudu projitseerib autor omaenda kultuuri moraalseid pingeid ja ambivalentsust: türannia süüdistus ei puuduta ainult Palestiinat, vaid toimib kaudse kommentaarina lääne tsiviliseeritud ideaalide ja tegelikkuse erinevuse kohta.

Bornhöhe on ettevaatlikum, aga mitte vähem läbinähtav.: „Ta [Palestiina] seisab äraneedmise rõhu all; needmise täidesaatjad on türklased. [...] Ma ei tea, kas eurooplaste valitsus siin parem oleks. [...] Mina armastan Püha maad nii, kuidas ta on.“ (Bornhöhe 1963:229). See kõlab justkui nukker orientalistlik kujund, kuid tegelikult kumab selle alt läbi midagi kodust, ehkki see lõik ei väljenda selgelt rahulolematust valitseva olukorraga kodumaal. See on sosin ajast, mil oma riiki polnud, aga sarnane frustratsioon oli. See on sõnatu küsimus: kas võõras valitseja Palestiinas pole mitte peegelpilt võõrastest valitsejatest kodus? Samas on sõnum kahtlemata ambivalentne ja sisemiselt lõhestunud, just nagu Carr kirjeldab. Tekstis peegeldub ideaalide ja tegelikkuse vastuolu, samas kui kirjeldus türgi ülemvõimust Palestiinas võiks sama hästi viidata võõrale võimule Balti kontekstis. Nii kerkib nähtavale kirjutaja enda kultuuriruumi seesmine ambivalentsus ja kriitiline ebakõla, isegi kui seda ei nimetata otsesõnu.

Kui vaadelda perioodi 1880–1940 lähemalt, joonistub Helen Carri sõnul välja kolm üksteisele järgnevat reisikirjanduse arenguetappi. Aastatel 1880–1900 domineerib endiselt kangelaslik seikluslugu – pikk, realistlik (kuigi mitte alati usaldusväärne), didaktiline ja suursugune. Samas näeme, et selle kõrvale tekivad reisikirjad, mis muutuvad subjektiivsemaks, impressionistlikumaks, rohkem kirjanduseks kui kirjeldusteks - suund, mis hakkab domineerima 20. sajandi esimesel poolel ja mis muutub valdavaks alates kahe maailmasõja vahelisest perioodist, ehkki ka realistlikud vormid ei kao täielikult. (Carr 2002: 75-76)

1.1 Žanri definitsioon ja tunnused

Reisikiri ja reisikirjandus ei ole sünonüümid, ehkki on tihedalt seotud. Esimene – reisikiri – on konkreetne, eeldatavalt mitte-fiktsionaalne jutustus, mille fookus on mingil tegelikult toimunud rännakul. Teine – reisikirjandus – on üldisem tähistus

tervele tekstide korpusele, mis käsitleb reisimist kui nähtust, tegevust või seisundit – mis hõlmab nii reisijuhte, reisiromaane kui ka reisikirju ning mille puhul autor võib, aga ei pruugi olla ise reisil käinud ehk et reisikirjanduse mõiste hõlmab nii fiktsionaalseid kui ka mitte-fiktsionaalseid teoseid.

Jan Bormi definitsioon määratleb reisikirja kui narratiivi, millel on mitte-fiktsionaalne dominant ning mille autor, jutustaja ja peategelane on üks ja seesama isik ning milles kirjeldatud sündmused (reis) on lugeja eelduse kohaselt ka tegelikult aset leidnud (Borm 2004: 18–19).

Ka näiteks saksa, prantsuse ja inglise keeles eristatakse reisikirja žanri (*Reisebuch* või *Reisebericht, travelogue*) ja reisikirjandust (*Reiseliteratur, la littérature de voyage, travel writing*). Eestikeelses terminoloogias võiks lähtuda samast põhimõttest: laiemas tähenduses kasutada reisimist käsitlevate teoste puhul reisikirjanduse mõistest, reisikiri seevastu oleks termin kitsamaks kasutuseks (Kõvamees 2008: 30).

Ilukirjanduslik reisikiri ei keskendu pelgalt kirjeldamisele, vaid positsioneerib ennast maailma suhtes – see on vorm, kus isiklik perspektiiv ei ole lihtsalt lubatud, vaid lausa vajalik. Selle keskmes on subjektiivne maailmanägemine: just see, kuidas autor näeb, mitte ainult see, mida ta näeb. Lugeja ootab reisikirjalt midagi enamat kui fakte või teekonnakirjeldusi – ta ootab seoste loomist, tuttavate nähtuste avamist ootamatust vaatenurgast. Alates 18. sajandi teisest poolest, mil reisimisest kirjutamine muutus kultuuripraktikaks ning kirjanike reisikirjad eeskujuks, on ilukirjanduse mõju kujundanud reisikirja isikupärasemaks ja tõlgenduslikumaks žanriks, mis ei paku ainult pilku võõrale maastikule, rahvale või arhitektuurile, vaid viib lugeja ühtlasi autori mõtetesse, mis tekivad reisi ajal (Fussell 2001: 106; Lukas, ilmumas).

Need kaks tasandit – geograafiline ja introspektiivne – annab ilukirjanduslikule reisikirjale vormilise ja sisulise sügavuse, mis eristab seda nii puhtinformatiivsest juhendmaterjalist kui ilukirjandusest.

Reisikirjandus kuulub küll vanimate kirjandusžanrite hulka, ent selle teoreetiline uurimine on saanud iseseisva suuna alles hiljutisel ajal. Nagu Peter Hulme ja Tim Youngs märkisid 2002. aastal kogumikus „The Cambridge Companion to Travel Writing", oli selle ajani reisikirjandust uuritud akadeemilises maailmas võrdlemisi

vähe ning „kirjandusteadus, ajalugu, geograafia ja antropoloogia on alles hiljuti ületanud oma varasema tõrksuse võtta reisikirjandust tõsiselt ning hakanud kujundama interdistsiplinaarset uurimisviisi, mis võimaldab mõista reisikirjanduse žanri kogu ajaloolist mitmekihilisust ja keerukust.“ Nad lisavad, et kuna „akadeemilises ruumis puudub traditsiooniline kriitiline tähelepanu reisikirjandusele“, on Cambridge Companioni ülesandeks tuua uurimisvaldkond lõpuks fookusesse ning kõige eelneva tõttu pakub teos “vaid esialgset kaarti ühest laialivalguvast ja väheuuritud alast“. (Hulme ja Youngs 2002: 2)

Üheks põhjuseks, miks reisikirja žanri ja selle tunnuste määratlemisega kirjandusteaduses nii hilja tegelema hakati, võib olla see, et reisikiri tekitab paratamatult küsimusi žanrite hägustumisest – kuivõrd on reisikirjas kirjeldatu ilukirjanduslik, dokumentaalne või autobiograafiline, ning mida võib lugeja autorilt oodata eneseavamise ja tõele vastavuse osas. Nagu Carl Thompson märgib: „Tegu on väga laia žanrimääratlusega, mis on alati hõlmanud hämmastavalt mitmekesist materjali. […] Reisikirjandusel alati olnud keeruline ja segane suhe paljude lähedaste (ja tihti kattuvate) žanridega.“ (Thompson 2011: 11)
Reisikirju uurisid kirjandusteadlased muidugi juba ka varasematel kümnenditel – kuna reisikirjade puhul domineerib autobiograafiline lugemisviis, pakkus see võimaluse avada autori teisi, prestiižsemaid töid või koguni autorit ennast, ent reisikirja spetsiifilisemad iseärasused jäid sageli tähelepanu alt välja (Polezzi 2004: 122)
Ent reisikiri on hübriidžanr, mis sisaldab elemente erinevatest žanritest, nagu autobiograafiad, ekspeditsioonide ja välitööde aruanded, päevikud, kirjad, traktaadid või esseed, reisiajakirjandus ja sõjareportaažid, selles võib esineda romaanidele omaseid ilukirjanduslikke võtteid ja selle kõige tõttu võib reisikirja olla raske neist eristada. Selle žanri eklektika tähendab, et reisikiri kõigub väljamõeldud ja faktikirjanduse vahel või seab isegi nende eristamise võimalikkuse kahtluse alla. (Haas 2020: 252)

1.2 Reisikiri - lugemisviis, mitte üksnes kirjutusviis

Reisikirjad ei ole kunagi olnud lihtsalt „reaalsuse“ toored ülevaated. Need on pigem autori sisemaailmast ja kultuurilisest taustast filtreeritud vaated, mis peegeldavad sama palju eelnevaid ootusi ja kirjanduslikke mudeleid kui faktipõhiseid vaatlusi. Reisikirjanikud kirjutavad sellest, mida nad näevad ja tihtipeale ka sellest, mida lugeja eeldab, et nad näeksid. Jean Bessière on sõnastanud seda žanri põimuvate vastanduste kaudu: „reflekteeriv ja mitte, vahendatud ja mitte, meta- ja mitte, objektiivne ja mitte, kaudne ja mitte“ (Wu 2021: 354). See on keeruline, kihiline territoorium, mille areng on pikemas plaanis liikunud ilukirjanduslikkuse ja subjektiivsuse suunas.

Aga kogu see mitmetähenduslikkus ei piirdu kirjutamisega – see puudutab ka lugemist. Reisikiri eeldab lugejalt vaikivat valmidust navigeerida tõe ja kujutlusvõime vahelisel piiril. Autor ei ole kohustatud selgitama, kui palju loetust on täpne või tõesti kogetu, kuid lugeja ei saa jätta küsimata: kas see juhtus päriselt? Kas autor tundis tol hetkel seda, mida nüüd kirja paneb, või räägib siin tagantjärele ilustatud versioon? Kas tsitaadid on täpsed või dramatiseering? Paul Fussell on toonud välja, et reisikiri pole pelgalt kirjeldus paigast, vaid autobiograafiline žanr, kus loo tuum on isiklik reaktsioon ja teekonna ajaline reaalsus. Ta nimetab seda „mälestuste alaliigiks, milles autobiograafiline jutustus tuleneb kirjutaja kohtumisest kaugete või tundmatute andmetega ning milles narratiiv – erinevalt romaanist või armastusloost – väidab end olevat sõnasõnaliselt kehtiv tänu pidevale viitamisele tegelikkusele“ (Fussell 2001: 203). See on kokkulepe, kus lugeja aktsepteerib, et kirjutatu põhineb vähemalt mingil määral kogemusel, ning autor eeldab, et lugeja usub teda seni, kuni pole põhjust kahelda. Ning kui selgub, et seda usaldust on kuritarvitatud, ei teki pettumus mitte teose stiili või kujundite osas, vaid justkui oleks meid petetud – ja see tunne on teistsugune kui lugedes väljamõeldud romaani, mille autor ei ole kunagi kirjeldatud paika jalgagi tõstnud.

1.3 Miks lugeja reisikirja usub?

Merike Vardja rõhutab, et kirjandus kui sõnakunst on eripärane uurimisobjekt, sest absoluutne kontrollitavus ja mõõdetavus, samuti objektiivsus mis tahes ilukirjanduslikku teost analüüsides on küsitav (Vardja 2006: 78-79). Ent ehkki

reisikirja puhul lugeja eeldab mitte-fiktsionaalsust, jääb kehtima küsimus, kui kontrollitav ja mõõdetav on kõik, mille aset leidmist ja nägemist autor väidab. Ja veelgi enam paneb see küsima: miks lugeja seda usub?
Võimalik vastus sellele küsimusele peitub Philippe Lejeune'i välja pakutud autobiograafilises lepingus. Autobiograafia puhul on tegemist lugemisviisiga samal määral, mil kirjutusviisiga, see on ajalooliselt muutuv lepinguline efekt (Lejeune 2010).

Lejeune'i autobiograafia definitsioon on:
Tagasivaateline jutt proosas, mille esitab reaalne inimene oma eksistentsi kohta, kui ta asetab rõhu iseenda individuaalsele elule ning eelkõige oma isiksuse ajaloole.
Definitsioon määratleb nelja kategooria elemendid:

1. Keele vormiline pool a) jutt b) proosavorm
2. Käsitletav teema: individuaalne elu, isiksuse ajalugu
3. Autori koht: autori (kelle nimi viitab reaalsele inimesele) ja jutustaja identsus
4. Jutustaja koht:
   a) jutustaja ning peategelase identsus b) jutu tagasivaateline perspektiiv (Lejeune 2010).

Näeme elemente vaadates, et piisab vaid kergest kohandusest, kitsendusest, et see vastaks Bormi reisikirja definitsioonile ja selle elementidele:

1. Keele vormiline pool a) jutt b) proosavorm
2. Käsitletav teema: autori tehtud reis, autori reisimise ajalugu
3. Autori koht: autori (kelle nimi viitab reaalsele inimesele) ja jutustaja identsus
4. Jutustaja koht:
   a) jutustaja ning peategelase identsus b) jutu tagasivaateline perspektiiv.

Seega, reisikirjanduse, nagu autobiograafia puhulgi, on tegemist lugemisviisiga samal määral mil kirjutusviisiga, see on ajalooliselt muutuv lepinguline efekt.
Autobiograafilise lepingu vormid on erinevad, kuid kõik need annavad märku kavatsusest austada allkirja. Lugeja võib toriseda sarnasuse puudumise üle, kuid mitte iial identiteedi üle.
Paralleelselt autobiograafilise lepinguga võib rääkida ka romaani-lepingust, millel oleks samuti kaks aspekti: ametlik mitte-identsuse praktika (autor ja tegelane ei

kanna sama nime), fiktiivsuse-tunnistus (tavaliselt täidabki tänapäeval seda funktsiooni määratlus romaan teose kaanel; tuleb märkida, et sõna „romaan" nüüdisaegses terminoloogias tähistabki romaanilepingut, samas kui sõna „jutt" on määratlemata ning võib sobida autobiograafilise lepinguga). (Lejeune 2010)

2. Reisikirjanduse areng Euroopas ja Põhja-Ameerikas 19. sajandil teisel poolel

19. sajandi teises pooles tekkisid esimesed mõrad teaduse tormilisest arengust külvatud optimismi. Ratsionaalsuse asemel hakati rõhutama inimese irratsionaalsust: Sigmund Freud psühholoogias, Friedrich Nietzsche filosoofias, Fjodor Dostojevski kirjanduses. Albert Einsteini relatiivsusteooria tõi kaasa newtonliku maailmapildi kokkuvarisemise ja arusaama, et tõde oleneb eelkõige jälgija positsioonist. Subjektiivsust tõstsid esile ka moodsad kunsti- ja kirjandusvoolud (Laur 2024). Need nihutasid tähelepanu objektiivselt maailma kujutamiselt inimese siseilmale ja kogemusele.

2.1 Reisikirjanduse areng Euroopas

Sama arengujoont järgides hakkas ka reisikirjandus muutuma. 19. sajandi teiseks pooleks oli Euroopa reisikirjandus läbimas põhjalikku muutust, mis sillutas teed 20. sajandi modernsele reisikirjandusele, kus olulisel kohal on just autori perspektiiv ja kogemus (Hulmes ja Young 2002: 7).

Industrialiseerumine, raudteevõrgu laienemine, keskklassi turistide arvu kasv ja ka mitmekesistuv kirjandusväli muutsid põhjalikult seda, kuidas reise kogeti – ja kuidas neist kirjutati. „Mis minusse puutub, siis rändan ma mitte selleks, et kuhugi jõuda, vaid selleks, et minna. Mina rändan rändamise pärast. Liikumine on tähtis, et tunda lähemalt meie elu vajadusi ja jõnkse," kirjutas Robert Louis Stevenson reisikirjas „Eesliga Sevennides" (*Travels with a Donkey in the Cévennes*,1879), mis kajastas rännakut läbi Prantsuse Keskmassiivi lõunaosasse jääva Sevennide mägiala, kus talle 12 päeva jooksul ühtegi kuulsat vaatamisväärsust teele ei jäänud (Stevenson, 2004: 57).

2.1.1 Goethe pärand ja *Italienische Reise*

Üks mõjukamaid eelkäijaid selles muutuses oli Johann Wolfgang Goethe „Itaaliareis" (*Italienische Reise,* 1816–1817, e.k. 2023), milles autor kirjeldas oma reisi läbi

Itaalia 18. sajandi lõpus. Erinevalt varasematest Grand Tour'i kirjeldustest, mis keskendusid peamiselt kunsti, arhitektuuri ja ajaloo kataloogimisele, oli Goethe teekond sügavalt isiklik, filosoofiline ja introspektiivne. Ta kasutas reisimist eneseavastusena, mõtiskledes antiikkultuuri mõju, looduse esteetika ning Põhja- ja Lõuna-Euroopa kultuuriliste kontrastide üle. Tema rõhuasetus reisimise isiksust kujundavale mõjule suunas hilisemat 19. sajandi reisikirjanduse arengut, eriti selle kasvavat fookust isiklikule mõtisklusele ja kultuurilisele tõlgendusele, mitte ainult dokumenteerimisele.

Aastaid Itaalia järele janunenud ja nüüd pärani valla meeltega, ahmis Goethe endasse ennekõike antiikaja mälestisi, kunsti ja arhitektuuri, Itaalia renessansi maailmameistreid ja Itaalia teistsugust elulaadi, aga samavõrra huvitasid teda ka loodusteaduslikud tähelepanekud botaanika, geoloogia, mineraloogia, meteoroloogia kohta, millele ta pühendus sugugi mitte diletantlikult. Kui Goethe varasem looming kannab „tormi ja tungi" pitserit ning oma prometheusliku „geeniuse"-maneeriga „haarab nähtusest kinni kergel ja võimekal meelel", siis oli just „Itaalia -reis" see, mis võimaldas tal oma kirjatöödes jõuda "stiilini" /…/ "asjade olemuseni", ja lubas näiteks juba Itaalias öelda: „Ma tahan näha Roomat, seda eksisteerivat, mitte iga aastakümnega mööduvat" – ta tahtis näha seda igavest Roomat kui ideed (Sirkel 2023: 592-593).

Goethe lähenemine mõjutas paljusid autoreid, kes hakkasid nägema reisimist mitte ainult välise kogemusena, vaid ka iseendani jõudmise teekonnana. 19. sajandi teisel poolel kasvas nende reisikirjanike arv, kes võtsid omaks Goethe ideaalid, ühendades kirjandusliku narratiivi ja filosoofilise mõtiskluse. See lähenemine ilmnes selgelt John Ruskini, Robert Louis Stevensoni ja Henry Jamesi teostes. Goethe mõte, et reisimine peaks olema sügav kultuuriline ja kunstiline sukeldumine, kõnetas tugevalt intellektuaalseid reisijaid, kes otsisid enamat kui vaid maalilisi maastikke ja turismiobjekte.

2.1.2 Liikumine isiklike narratiivide suunas

Kui Euroopa raudteevõrk laienes ja viis reisijaid paikadesse, kuhu varem pääses vaid nädalaid kestnud teekonna järel, muutus kogu reisimise kogemus. See, mis oli olnud eliidi eesõigus, sai kättesaadavaks üha kasvavale keskklassile. Rongid lühendasid

vahemaid ning reisimine muutus osa 19. sajandi linnastuva Euroopa argipäevast ja enesekuvandist. (Figes 2022: 226-227)
Ent mitte kõik ei tervitanud seda uut vabadust ja kiirust rõõmuga. Inglise humanist, esseist ja teoreetik John Ruskin (1819–1900), keda peeti oma aja üheks mõjuvõimsamaks kultuurikriitikuks, suhtus moderniseeruvasse reisimisse ettevaatlikult. Kuigi ta kuulus privilegeeritud eliidi hulka ja veetis pikemaid perioode erinevates Euroopa linnades, nägi ta massilise turismi ja industrialiseerimise pealetungis ohtu Euroopa kultuuripärandile. Oma kolmeköitelises teoses „Veneetsia kivid" (*The Stones of Venice*, 1851–1853), mis on ühtaegu arhitektuuriuuring, kultuurimanifest ja isiklik seisukohavõtt, ennustab ta Veneetsia allakäiku ning kutsub lugejaid hindama mineviku ilu enne selle kadumist. Tema jaoks kehastas Veneetsia esteetilist ja vaimset kõrgtaset, mis modernsuse pealetungis oli lagunemas. Kuigi „Veneetsia kivid" ei ole reisikiri, väljendub seal korduvalt Veneetsiat külastanud ja selle arhitektuuri uurinud Ruskinile iseloomulik veendumus: mõned paigad ei ole mõeldud lihtsalt kõigile läbimiseks, vaid vajavad mõtestamist ja kaitsmist (Ruskin 2001).

Samal ajal kasvas nõudlus hoopis teistsuguste tekstide järele. Reisikirjandus, mis varem oli keskendunud faktidele ja kultuurilistele iseärasustele, hakkas üha enam põimima subjektiivseid vaatenurki ja isiklikku mõtisklust. 1866. aastal alustas ilmumist Prantsuse Tour du monde, populaarne ajakiri, mis vahendas lugejatele kaardi äärealade elu – mitte teadusliku ranguse, vaid eksotismi ja jutustuse kaudu. See osutus populaarseks ja andis tõuke järgmiste reisiajakirjade avaldamiseks. Reisist ei saanud mitte ainult sihtpunkt, vaid ka narratiiv (Figes 2022:219).
Žanri menukusele aitas kaasa hulk nimekaid autoreid, näiteks Stendhal oma ülevaatega reisimisest läbi Prantsusmaa, Šveitsi ja Itaalia (reisikirjas "Rome, Naples et Florence en 1817"), Dostojevski kirjeldustega Euroopast, kus ta reisis 1862. aastal ning Gustave Flaubert reisikirjadega Euroopast ja Lähis-Idast, mis avaldati postuumselt 1881. aastal. Kui varasemad reisikirjad hoidsid oma fookuse külastatud maadel ning nende tavadel ja kommetel, siis 19. sajandi ning hilisematest reisikirjadest saab palju infot ka autori enda kohta. Lugejatele meeldis see lähenemine rohkem (samas 220).

Kui paljud Euroopa tuntud kirjanikud, näiteks Stendhal ja Dostojevski, mõtestasid Euroopa linnu, kaugenemata liiga palju kunagisest Grand Touri ideest, siis Gustave Flaubert pöördus itta. Aastatel 1849–1851 reisis Flaubert koos fotograaf Maxime Du Campiga läbi Egiptuse, Palestiina, Liibanoni ja Osmanite impeeriumi. Ta pani oma muljed kirja päevikutes ja kirjades, mis said hiljem aluseks teosele „Reis Idamaadesse" (*Voyage en Orient*, 1881). Flaubert ei esine seal mitte objektiivse vaatlejana, vaid on ise teekonna sees: emotsionaalselt, esteetiliselt, kehaliselt. Ta ei püüa varjata oma eelarvamusi, aga ta ei varja ka oma haavatavust. See on üks olulistest teostest, mis tähistab nihet, kus reisikiri muutub isikliku kogemuse, kehalise kohalolu ja kultuurilise eneseteadvuse väljendusviisiks (Wagner 2022: 257).

Sarnaselt Flaubert`ile nihutavad Euroopa reisikirjanduse piire ka näiteks Isabella Bird, Mary Kingsley ja Robert Louis Stevenson, kelle „Eesliga Sevennides" jäädvustab maastikku ja vaatamisväärsuste asemel atmosfääri – mitte ainult seda, mida ta näeb, vaid seda, mida ta tunneb. Isabella Birdi „Ühe daami elu Kaljumäestikus" (*A Lady's Life in the Rocky Mountains*, 1879) oli rohkem kui kirjeldus loodusest – see oli tekst, mis seadis küsimuse alla, kellele kuulub liikumisvabadus ja kelle vaade väärib dokumenteerimist. Mary Kingsley, kelle reis, mille ta võttis kokku raamatus „Reisid Lääne-Aafrikas" (*Travels in West Africa,* 1897), viis ta paatidega läbi soode ja kokkupuudeteni kultuuridega, millele Euroopa vaatas ülevalt alla, ei läinud lihtsalt vaatama – ta läks kuulama. Ja kirjutama. Naisautorite nagu Kingsley ja Bird esiletõus reisikirjanikena ei olnud järsk murrang, kuid nad nihutasid autoripositsiooni tähendust, mis muutis reisikirjanduse rikkamaks. Nende tekstid ei rõhunud autoriteedile, vaid kohalolule – sellele, kuidas olla keegi teise maailma serval, ilma et püüaks seda määratleda. Euroopa piires viisid naiskirjanikud lugeja pühadesse paikadesse, kuurortidesse, kunstikeskustesse, ent nende tekstide tegelik väärtus peitus mujal – uues vaatenurgas ja pilgus, mis tihtipeale märkas teistsuguseid nüansse. Reisikiri sai uue mõõtme mitte ainult seetõttu, et kirjutajaks oli naine, vaid seetõttu, et ta kirjutas, kuidas on olla naine võõras maailmas. (Blunt 1994)

19. sajandi lõpuks kujunes reisikirjast mitmehäälne žanr, kus kõrvuti kõlasid erinevate autorite lood ja perspektiivid. Reisikirja lisandus uusi, nii ilukirjanduslikke kui ka

autobiograafilisi elemente, reisikirjast võib alates sellest ajast vahel rohkem saada teada autori hingemaailma kui külastatud riikide kohta. Reisikirja kätte võttes ei teadnud lugeja enam kindlalt, kas avab geograafilise ülevaate või isikliku arengu kroonika. Viimastest tuntuimaks näiteks on krahv Hermann Keyserlingi „Das Reisetagebuch eines Philosophen" (1919), mille motoks on isegi: „Lühim tee iseendani viib ringi ümber maailma" (Lukas 2007).

2.1.3 Kolonialismi mõju

19. sajandil laienesid Euroopa koloniaalimpeeriumid muljetavaldava ulatuseni. Aasias, Aafrikas ja Lähis-Idas allutati järjest uusi alasid, mida hakati juhtima administratiivselt, kaardistama teaduslikult ja tõlgendama kultuuriliselt. Suurbritannia, Prantsusmaa, Belgia, Saksamaa, Holland ja Itaalia pidasid omavahel vaikset, ent halastamatut võidujooksu võimu, loodusressursside ja globaalse mõjusfääri nimel. Kui 1800. aastal kontrollisid Euroopa riigid ligikaudu 35% maailma maismaast, siis sajandi lõpuks oli see osakaal kasvanud umbes 84%-ni (Hofman 2015: 7). See geograafiline haaratus ei tähendanud üksnes poliitilist ja majanduslikku domineerimist, see tähendas ka kultuurilise kujutlusvõime kontrolli, mida toetas ja toitis reisikirjandus.

Reisikirjad ei piirdunud kaugete paikade kaardistamisega. Need olid tekstid, mille kaudu Euroopa vaataja määratles end läbi teise, kes oli sageli alistatud, sageli romantiseeritud. Autorid esinesid enamasti „valgustatud" lääne subjektidena, kes vaatlesid koloniseeritud rahvaid mitte ainult uudishimu, vaid ka halastava üleolekuga (Bridges 2002: 53).

Samas ei saanud kogu 19. sajandi Euroopa autorite reisikirjandust määratleda pelgalt alistava pilguga. Oli autoreid, kes püüdsid murda väljakujunenud mustreid ja läheneda „teisele" tähelepanelikumalt, ehk isegi empaatiaga. Üks keerukamaid ja samas vastuolulisemaid näiteid on Richard Francis Burton, kelle „Isiklik jutustus palverännakust Al-Madinahisse ja Meccasse" (*Personal Narrative of a Pilgrimage to Al-Madinah and Mecca,* 1855) kirjeldab teekonda, mille jooksul ta maskeerus moslemiks ja rändas Mekasse – keelatud linna, kuhu teiste religioonide järgijad siseneda ei tohtinud. Tema tekst on detailne, tähelepanelik ja samal ajal vastuoluline: seal põimuvad põhjalik kultuuritundmine ja kolonialistlik maailmataju. Burtoni vaade

jääb eurotsentriliseks, sõnakasutuses kumab kohati läbi orientalistlik alatoon. Ent eriliseks teeb tema kirjutatu just katse astuda teise kingadesse – õppida keelt, järgida tavasid, osaleda rituaalides. See ei tühista võimusuhet, aga teeb selle teadlikumaks. (Burton 1874; Kennedy 2011: 41–57).

2.2 Ameerika reisikirjanduse areng 19. sajandil

19. sajandil kujunes reisikirjandus Ameerika Ühendriikides elujõuliseks ja kiiresti arenevaks žanriks, mis peegeldas noore riigi avarduvat silmaringi ja kultuurilisi pürgimusi. Ameerika reisikirjandus ei arenenud isoleeritult, vaid oli pidevas dialoogis Euroopa reisikirjanduse ja reisipraktikatega. Varased Ameerika reisijad tuginesid selgelt Euroopa eeskujudele: näiteks Grand Touri traditsioon võeti kiiresti omaks jõukamate ameeriklaste hulgas, koos sinna juurde kuuluva briti reisikirjanduse ja reisigiidide korpusega, mis pakkus nii vormilist kui sisulist eeskuju (Ziff 2000).

Sajandi alguse reisikirjandus kasvas välja avastusretkede traditsioonist ja rahvusliku identiteedi otsingutest. Sellised tegelased nagu John Ledyard, kes purjetas 1770. aastatel koos kapten Cookiga ja püüdis 1780. aastatel maismaad mööda Siberist läbi tungida, esindasid esimest Ameerika reisikirjanike põlvkonda. Ledyardi postuumselt ilmunud päevikud on üheks tuntumaks näiteks kodupublikule suunatud kaugseikluste kirjeldamisest. Tema tööd ei paista silma kirjandusliku viimistlusega, ent need rajasid eeskuju, millest hilisemad autorid said lähtuda. 1830.-1840. aastatel hakkas žanr kujunema kirjanduslikult küpsemaks. Reisimine muutus kättesaadavamaks ja samal ajal laienes ka lugejaskond. Romantilised reisikirjad, mis põimisid isiklikke mõtisklusi ja sihtkohakirjeldusi, kogusid populaarsust. Seda arengufaasi esindab John Lloyd Stephens, kelle teos “Incidents of Travel in Yucatan” (1843) ühendas arheoloogilised vaatlused hoogsa narratiiviga. Stephens, keda peeti omal ajal Ledyardi mantlipärijaks, äratas laia tähelepanu maiade varemete taasavastamisega. Tema tekstide loetavus tulenes oskusest siduda faktipõhine reisikajastus ja elav jutustamislaad. (Thompson 2019: 108-124)
Kodusõja (1861-1865) järgseks ajaks oli Ameerika reisikirjandusel välja kujunenud mitu iseloomulikku joont, mida kujundasid ajastu majanduslik, sotsiaalne ja poliitiline kontekst. Esiteks oli toimunud nihe avastusretkedelt turismile. Kui 19. sajandi alguse

autorid reisisid sageli maadeuurijate või diplomaatidena, liikudes mööda senikäimata radu, siis hilisemad kirjutajad olid enamasti turistid, kes läbisid juba väljakujunenud marsruute.

Kui ameeriklased suundusid üha kaugematesse paikadesse nii oma mandril kui ka kaugematel kontinentidel, talletasid ka nemad oma kogemusi kirjade, päevikute, ajaleheartiklite ja reisiraamatute kujul. Need tekstid leidsid kiiresti üha laiemat lugejaskonda. Juba 1820. aastatel ilmusid esimesed Ameerika autorite koostatud reisijuhid, mis keskendusid kodumaistele loodusimedele, näiteks Niagara juga või Hudsoni org (Ziff 2000). Need aitasid kasvatada ka rahvuslikku uhkust Ameerika maastike esteetilise ilu üle.

Seega mõjutasid ka sarnaselt Euroopale Ameerika reisimise ja reisikirjanduse arengut tugevalt 19. sajandi tehnoloogilised ja majanduslikud muutused. Auruvedurite ja -laevade levik, raudteevõrgu laienemine ja regulaarne Atlandi-ülese laevaliikluse teke muutsid reisimise kiiremaks ja odavamaks.

Žanr kohanes selle uue reisiviisiga. Sarnaselt Euroopale, kus kommertsturismi esiletõusust andsid tunnistust Thomas Cooki poolt 1840. aastatel korraldatud esimesed „paketireisid“ Euroopas, mis tähistasid massiturismi sündi, hakkas ka üha rohkem ameeriklasi 1850. ja 1860. aastatel ette võtma lõbureise, mida tegi võimalikuks kõrgem sissetulek ja ajendas soov tundma õppida teisi kultuure ning kodumaine Manifest Destiny ideoloogia, mille kohaselt Ameerika Ühendriigid olid määratud laienema merest mereni. Viimane sai oma ideelise vormi 1845. aastal ajakirjanik John L. O'Sullivani sulest. Kuigi fraas ise kõlas esmakordselt tema essees, oli selle taga peituv uskumus juba ammu Ameerika poliitilises närvisüsteemis. See ideoloogia oli korraga retooriline õigustus ja geograafiline ambitsioon: igas rongivagunis, mis liikus läände, igas sõjalises ekspeditsioonis, mis vallutas „tühermaad“, elas veendumus, et Ameerika väärtused – vabadus, protestantlik eetika, eraomand – peavad levima üle kogu mandri. Sisereiside pinnalt sündinud reisikirjad – näiteks Francis Parkmani “The Oregon Trail“ (1849) – kandsid Manifest Destiny poliitilist varjundit, esitades Ameerika läänepiirkondi kui uut tsiviliseerimise rinnet (Mackintosh 2012). Manifest Destiny ei olnud üksnes poliitiline vaid ka kultuuriline programm, millele andsid tooni valged mehed idarannikult, ja mida reisikirjanikud aitasid sageli normaliseerida peagi ka juba Ameerikast kaugemale reisides.

Tugevnev rahvuslik enesekindlus julgustas ameeriklasi käsitlema end kultuurisaadikutena, samas kui religioosne innukus suunas paljusid Piibli radadele. 19. sajandil vallandus omalaadne „Püha Maa maania“, mille raames Palestiinat külastasid massiliselt turistid, misjonärid ja kirjanikud (Obenzinger 1999: ix).

Aja jooksul hakkasid ka ameeriklased tootma reisijuhte, mis olid suunatud kaasmaalastele. 1860. aastaks andsid populaarsed kirjastused nagu Harper ja Appleton välja käsiraamatuid, mis olid kirjutatud „spetsiaalselt ameeriklastele ja ameeriklaste poolt“ (Gassan 2005: 52). Need teosed ei pakkunud üksnes praktilisi näpunäiteid, vaid kujundasid ka kogemust ennast.
Reisijuhtide levik 19. sajandi teisel poolel ei muutnud reisikirjanikke nähtamatuks, küll aga tegi neist sageli reageerijaid. Iga tekst oli positsioon – kas alistumine käsiraamatu diktaadile või sellest kõrvale hiilimine, žest, mis tõendas autori iseloomu. Samal ajal muutus reisikirjandus ise millekski enamaks kui lihtsalt isiklikuks päevikuks või haritud mehe teekonna kaardistuseks: sellest sai kaup.
Ameerika ajalehed avastasid reisilugude potentsiaali järjejutuna – mitte niivõrd klassikalise geograafia ega filoloogilise kultuuritundmise pärast, vaid seetõttu, et anekdoot müüs. Kirjanikud nagu Bayard Taylor suutsid rahastada oma rännakuid kirjutades särtsakaid kirjeldusi kodusele publikule, kes ootas mitte üksnes infot, vaid ka meelelahutust (Gassan 2005). Sellest hetkest alates kujundasid reisikirjandust mitte ainult sihtkohad ja kogemused, vaid ka tiraažid. Teekond võis olla pikk ja tolmune, aga publik tahtis naerda – või vähemalt ära tunda iseennast.

2.2.1 19. sajandi mõjukamad Ameerika reisikirjanikud ja nende panus

Sajandi keskpaigaks kujunes Ameerika reisikirjandus kirjeldamisele keskendunud - praktikast mitmehäälseks kirjanduslikult ambitsioonikaks žanriks, mis lõi ja kujundas ameeriklastest lugejate maailmatunnetust. Selle arenguga tekkis esimest korda professionaalsete reisikirjanike põlvkond, kes mitte ainult ei vastanud oma ajastu ootustele, vaid kujundasid neid. Nende seas kerkivad esile John Ledyard, John Lloyd Stephens, Bayard Taylor, Mark Twain, Henry James ja Margaret Fuller – autorid, kelle looming peegeldab žanri 19. sajandi arenguetappe nii temaatiliselt, stilistiliselt

kui ideoloogiliselt (Ziff 2000). Nende eesmärk ei olnud ainult jäädvustada maailma, vaid pakkuda ka elavat, isikupärast ja sageli didaktilist pilku teistele kultuuridele.

Kui kümnendi alguses olid žanri arengut mõjutanud John Ledyardi reisikirjeldused, siis Leyyardi vaimu kandis kandis edasi John Lloyd Stephens, kelle Kesk-Ameerika džunglites maiade varemete otsinguil kirjutatud tekstid tõid reisikirjandusse teadusliku ranguse ja kirjandusliku kujundlikkuse ühtaegu. Tema 1840. aastate menukad teosed ei pakkunud pelgalt vaatamisväärsuste loetelu. Stephens vastandas peenetundeliselt Euroopa vaatamist väärt varemed Ameerika tulevikuihaga, kujundades reisikirjast ühtaegu kultuurilise peegelduse ja isikliku kogemuse väljenduse. Tema tekstide allhoovustes tajub autorinärvi, kes teab, et kirjutades maailmast, kirjutab ta ka kodumaast (Ziff 2000: 58-69).

Kui Stephens näitas, et reisiraamat võib olla kirjandus, siis Bayard Taylor muutis selle tööstuseks. Taylor alustas oma kirjanikuteed 1840. aastatel, rahastades rännakuid luuletuste müügist ja saates ajalehtedele reisikirju, milles dokumenteeris oma teekonda läbi Euroopa. Tema kui reisikirjaniku debüütteos „Vaated jalgsimatkalt ehk Euroopa seljakoti ja matkakepiga" (*Views A-Foot; or, Europe Seen with Knapsack and Staff,* 1846) kujunes üllatushitiks, millest ilmus lõpuks kuus trükki. (Asleson 2017) Taylor esitas end selles noore ja vaese Ameerika rändurina, kes kõnnib läbi mandrite, taskus rohkem uudishimu kui raha. Selline hoiak resoneeris tugevalt keskklassi lugejatega, kelle jaoks reisimine oli muutumas unistusest võimaluseks.

Järgnevatel kümnenditel kujunes Taylori elu järjest enam reisimise ümber. Ta viis Ameerika reisikirja maastikele, kuhu tema eelkäijad ei jõudnud: kullapalaviku-aegsesse Californiasse, Egiptusesse, Indiasse, Hiinasse ja Araabiasse, kogudes materjali raamatute jaoks, mida ta kirjutas sihilikult globaalseks levikuks. Teosed nagu „Teekond Kesk-Aafrikasse" (*A Journey to Central Africa*, 1854) ja „Reisid Araabis" (T*ravels in Arabia,* 1872) ühendavad empiirilised vaatlusandmed poeetilise kirjelduslaadiga – Taylori stiil oli siiras ja rikkalik, kuid sageli liialduste piiril.

Samal ajal kujundas Taylor teadlikult ka oma avalikku kuvandit. 1855. aastal tellis ta kunstnik Thomas Hicksilt portree "A Morning in Damascus", millel teda on kujutatud Ottomani rõivais ja vesipiibuga – täpselt sellisena, millisena lugejad teda ette kujutasid. Maali eksponeeriti New Yorgis (Ziff 2000: 118-169)

Mõned kriitikud on leidnud, et Taylor jäi sisuliselt reporteriks, kelle tugevus peitus pildiloome oskuses, mitte stiililises peenuses. Samas on raske alahinnata tema rolli žanri professionaalseks kujunemisel: Taylor rajas teed autorile, kes elatub reisimisest ja kirjutamisest.

Sama tegi ka ajalehe New-York Tribune korrespondent Margaret Fuller, kes rändas 1840. aastatel läbi Euroopa, külastades muu hulgas Inglismaad ja Prantsusmaad ning jõudes lõpuks Itaaliasse – riiki, kus teda paelusid nii kultuur kui ka käimasolevad revolutsioonilised liikumised. Fuller ei käsitlenud Itaaliat mitte ainult sihtkohana, vaid näitas ka seal toimuvaid ühiskondlikke muutusi. Tema artiklites segunesid reisikogemus ja maailmavaade. Fulleri kirjutised olid ühtaegu terased, tundlikud ja poliitiliselt laetud (Ziff 2000: 230). See rikastas reisikirjandust vaatenurkadega, mida muidu olnuks kerge ignoreerida: keha ja liikumise vahekord, kultuuridevahelised tajumoonutused, kodutunde nihkumine.

Taylori ja Fulleri tehtud eeltööst võitis kindlasti Mark Twain, kes samas asus ka nende loodud kuvandit reisikirjanikust lammutama; ta astus reisikirjaniku rolli iroonilise turistina. Tema 1869. aastal ilmunud „Võhikud võõrsil" ei esitanud reisimist kui vaimset või moraalset enesetäiendust, vaid kui absurdset ja koomilist kultuurikonflikti. Twain oli esimene, kes käsitles reisijat kui turisti – mitte kangelast ega poeeti, vaid lihtsat inimest, kes satub maailmale otsa vaatama veidi liiga väikese teadmistepagasi ja liiga suure enesekindlusega. Tema pilk oli terav, tema huumor tihti salvav, kuid just selles peituski uudsus. Reisikirjandusest sai korraga satiir, mille objektiks oli nii teine kultuur kui ka omaenda rahvuslik enesekuvand (Melton 2019: 91-99). Twaini ja tema tekstide retseptsioonist avab kolmas peatükk.

Twaini „Võhikud võõrsil" ilmus algselt ajalehes, reisikiri oli Daily Alta California toimetuse tellimus ja reis toimus väljaande kulul. Sama mudelit kasutasid Nellie Bly (1864–1922) ja Elizabeth Bisland (1861–1929), kelle ümbermaailmareisi kulud kandsid vastavalt New York World ja Cosmopolitan.
Bly ja Bisland muutsid 1889. aasta ümbermaailmareisi võistluseks, mille võlu seisnes võimaluses jälgida reisi kulgemist meedia vahendusel, et näha, kas autorid suudavad lühendada Jules Verne'i fiktiivset 80-päevast marsruuti, mis oli lugejatele tuttav

menukist „Kaheksakümne päevaga ümber maailma“ (*Le Tour du monde en quatre-vingts jours*, 1872), mis oli ilmunud ka inglise keeles. Professionaalina oli Bly loonud oma reisikirjaniku maine juba teosega „Pool aastat Mehhikos“ (*Six Months in Mexico*, 1887), mis koondas pooleaastase ajakirjanikutöö käigus ilmunud artiklid detailirohkeks etnograafiliseks pildiks Mehhiko igapäevaelust. Selle kogemusega asus ta 14. novembril 1889 ümbermaailmareisile. Sama päeva hommikul saatis Cosmopolitan vastassuunas teele Bislandi, muutes ettevõtmise kahe suure väljaande omavaheliseks võistluseks. Bly jõudis New Yorki 25. jaanuaril 1890, läbides 40 070 km 72 päeva ja 6 tunniga ning edestades Bislandi nelja ja poole päevaga. Bly teos „Seitsmekümne kahe päevaga ümber maailma“ (*Around the World in Seventy-Two Days*, 1890) vormib ajaleheartiklid reisikirjaks, kus peatükkide ülesehitus järgib reisigraafikuid minutilise täpsusega – logistika ise tõuseb reisikirja peamiseks pingekandjaks. Bisland vastas teosega „Seitse peatust: lennukas tiir ümber maailma“ (*In Seven Stages: A Flying Trip Around the World,* 1891). (Jesmin 2021: 60-61)

Kui Twain naeris maailmale näkku, Bly ja Bisand tormasid ümber maailma, siis Henry James pigem vaatas seda rahulikult peeglist. Tema reisikirjad, alates raamatust „Väike ringreis Prantsusmaal” (*A Little Tour in France,* 1884) ja lõpetades kogumikuga „Itaalia tunnid” (*Italian Hours*, 1909), kujutasid reisimist kui intellektuaalset harjutust, kus vaatlus ja peegeldus on lahutamatud. James ei otsinud seiklusi ega vaimustust, vaid nüansse ja kultuurilisi variatsioone.

Nii liikus Ameerika reisikirjandus sajandi jooksul sarnaselt Euroopa reisikirjandusele kaugelt maadeavastusest lähedale enesetunnetusele. Ent püüdlus eristuda Euroopa eeskujudest andis Ameerika reisikirjandusele 19. sajandil iseloomuliku tooni. Seega, kuigi Euroopa reisikirjandus andis alguses Ameerika autoritele sihid, vormid ja väljendusvahendid, kujunes sajandi lõpuks välja selgesti äratuntav Ameerika hääletoon. Žanr liikus tunnuste hulgas küll sünkroonis Euroopa autorite looduga: toimus faktitäpse teekonnakirjelduse ja isikliku hääle sulandumine. Ent Ameerika reisikirjanik ei olnud enam Euroopa raamatukogudest pärit teoste järgija, vaid omaenda marsruudi looja – Ameerika reisikirjandusest oli saanud ühtlasi noore rahvuse lugu, mis kirjutas end maailma kaardile, miili miili ja lehekülg lehekülje kaupa.

2.3 Balti ja Eesti reisikirjanduse kujunemine ning esimesed reisikirjad

Reisimine ja reisikirjandus Baltimaades on nagu aeglaselt lahti rulluv kaart, mille peal vahelduvad vaated tundmatule ja tuntule, kaugetele seiklustele ja kodustele tõdedele. Kui baltisaksa aadlikud ja maadeavastajad asusid teele omaaegsete impeeriumide piirialadele, ei kirjeldanud nende lood üksnes geograafilisi avastusi, vaid ka piire, mida ületati nii isiklikul kui ka ühiskondlikul tasandil. Nii Balti aadli kui ka hilisemate Eesti autorite reisikirjad arenesid Euroopa 18. sajandi suurte teekondlike jutustuste kõrval ja nende mõjutustel. Kuigi Johann Joachim Winckelmanni (1717–1768) käsitlus „Von der Fähigkeit der Empfindung des Schönen in der Kunst“ ei olnud otseselt reisikiri, esindas see kultuurilise avastamise ideaalset vormi, millest inspireerituna sooritasid oma „suuri ringreise“ ka baltisakslased, otsides samaaegselt vaimset ja kultuurilist avardumist, mida nad jagasid ka oma reisikirjades.

Sarnaselt Euroopa reisikirjanduse laiematele trendidele 19. sajandil, milles käidi näiteks Goethe Itaalia-reisi jälgedes, kasvas siinsete reisikirjade kultuuriline mõõde. Baltisaksa mõju oli selles arengus endiselt tuntav – Otto Wilhelm Masing, üks eestikeelse loodusteadusliku ja reisikirjanduse teerajajaid, kasutas oma esimestes kirjutistes just baltisaksa autorite tekste alusmaterjalina.

Hiljem, 19. sajandi lõpus ja 20. sajandi alguses, tõid esimesed eesti autorid, nagu Eduard Bornhöhe ja Friedebert Tuglas, siinsesse reisikirjandusse uue vaatenurga, mis keskendus mitte ainult kauguste kirjeldamisele, vaid ka identiteedi otsingutele. 19. sajandil arenes reisikiri geograafia, kultuuri ja väärtuste dokumenteerimisest millekski enamaks kui pelgalt geograafiliseks kulgemiseks ühest paigast teise – reisi ja reisikiri said pigem enese ja maailma mõistmise kunstiliseks aktiks.

2.3.1 Baltisaksa autorid ja nende reisikirjad: vaated kaugetele ja lähedastele maadele

Kui küsida, mis viis baltisaksa aadlikud ja teadlased 18. ja 19. sajandil avastusretkedele, kõlab vastus sama mitmekülgselt nagu need inimesed ise: vajadus näha, teada ja mõista piire, mis ulatuvad kaugemale kodusest Läänemere-äärsest turvatsoonist. Eestimaa mõisatest ja Liivimaa ülikoolidest sirgunud baltisakslaste reisikirjad on omaette maakaardid, mis ei avarda üksnes geograafiat, vaid ka kultuuri ja vaimuilma. Need kirjad ei ole pelgalt jutustused kaugustest, vaid ka enesekujutluse ja identiteedi otsingud – kuidas sobitub Eestimaa mõisahärra, Alpidesse rändav abielunaine või noor üliõpilane äsja avastatud Antarktikasse või Vahemere-äärsesse Itaalia kuurorti?

Silmapaistvateks ränduriteks ja reisikirjade autoriteks kujunesid Adam Johann von Krusenstern (1770–1846), Venemaa esimese ümbermaailmareisi juht; Hagudi mõisast pärit Fabian Gottlieb von Bellingshausen (1772–1852), Antarktika avastaja; ning Otto von Kotzebue (1778–1852), veel üks ümbermaailmareiside juht. Nende teosed andsid maailmale „baltisaksa maadeavastaja" näo ja kinnistasid baltisaksa avastajate identiteeti ja aitasid neil kodumaist kultuurilugu jäädvustada – mitte vähem olulisel määral kui nad jäädvustasid maakaardile uusi mandreid ja meresid. (Lukas 2007).

Ent juba aastaid varem rullis sarnase kaardi lahti hilisem Eestimaa superintendent Justus Blanckenhagen (1657–1713) oma päevikus, mis kirjeldas Saksamaa aardeid ja tema tutvumist nendega; üks kuulsamaid Baltikumist alguse saanud grand tour'e oli aga Johann Gottfried Herderi (1744-1803) reis aastal 1769. (Kaur 2016).

Maakaardid ei olnud siiski vaid meeste käes – kuigi naisreisijad ei asunud teele nii sageli, olid nad sama sihikindlad ja huvitavad autorid. 18.–19. sajandi sotsiaalsed normid, vastuolu Rousseau' „loomuliku naise" ideaaliga, mille kõrgaeg Baltimaades oli XVIII sajandi viimasel ja XIX sajandi esimesel kümnendil ning piiratud isiklikud ressursid hoidsid paljusid naisi reisimisest eemal; lisandusid füüsilise turvalisuse ohud ja avaliku ruumi tõkked, mis tegid liikumise keerukamaks kui meeste puhul.

Ometi leidus pioneere, kes need barjäärid trotsides rändasid ja kirjutasid. Üks neist oli Anna Helena von Krook, kes reisis ja kirjutas Šveitsist ja keda võib pidada esimeseks naiseks Balti reisikirjanduses. Ta reisis, et kohtuda oma abikaasaga, ja

hoolimata ühiskondlikest piirangutest, mis määrasid naistele pigem kaaslase rolli, on tema kirjades siiski olemas isiklik hääl ja vaade, mis ulatub kaugemale lihtsatest kirjeldustest. Teine tähelepanuväärne nimi on Sophie Agnes Schwarz, kelle reisipäevik Saksamaast oli omal ajal haruldus ja pälvis ka lugejate tähelepanu – ta laskis selle 1786. aastal Straßburgis trükkida pealkirja „Ühe reisiva daami kirjad Šveitsist" all. Umbes samal ajal oli valmimas teinegi reisikiri ühe Kuramaa autori sulest, mis jõudis trükki küll paar aastat hiljem. Sophie Agnes Schwarzilt (sünd Becker, 1754–1789) ilmus 1791. aastal Berliinis postuumselt „Ühe kuramaalanna kirju reisil läbi Saksamaa". See põhines päevikul, mille ta oli tuntud Balti kirjanaise Elisa von der Recke reisisaatjana kirja pannud aastatel 1784–1786. Von der Recke enda reisipäevik ilmus aga alles sajand hiljem. (Kaur 2016).

Professor Liina Lukas toob "Balti kirjakultuuri ajaloo" peagi ilmuvas 3. osas välja, et baltisaksa reisikirjanduses üks põnevaimaid suundi retkede ja geograafiliste avastuste kõrval eneseotsinguline mõõde. Krusensterni ümbermaailmareis, mis oli oma aja saavutustest suurimaid, oli Venemaa impeeriumi sümboolne samm maailma mastaabis, ent Krusensterni enda jaoks oli see kohtumispaik – koht, kus kohtusid maa ja meri, idast pärit rändaja ja läänes asuv tundmatu. Selline eneseotsing ja otsingulisus peegelduvad mitte ainult Krusensterni, vaid ka teiste baltisaksa reisikirjanike loomingus. Nende sihtkohad ulatusid Arktikast Antarktikani, Kaug-Idast Kesk-Aasiani, kuid ühisjooneks oli alati soov leida ja väljendada „kodusust" võõrastes paikades – kodusust, mis ilmnes reisija loodud vaimse kaardi kaudu, mille püsivaimaks jooneks jäi siinne rannik ja selle rahvas (Lukas, ilmumas).

2.3.3. Eestikeelse reisikirjanduse algus

Eesti reisikirjanduse juured on kohalikus ajakirjanduses. Esimesed eestikeelsed reisikirjeldused ei olnud omaeluloolised reisikirjad, vaid tõlked ja mugandused, sageli saksa ja vene keeles ilmunud seikluste edasiandmised, mida toimetati kohalikule maitsele vastavaks ja mis reeglina ilmusid ajalehtedes. Need tekstid keskendusid kaugema maailma avastamisele, seega kaldusid nad jääma pigem faktipõhisteks, kajastades tundmatut ja suurt. Eestikeelsed reisikirjeldused ajakirjanduses olid kantud rahva harimise ideest, aidates avardada lugejate silmaringi, või vähemalt andsid esimese aimduse, et maailmas on rohkem kui Eestimaa, Tsaari-Venemaa ja suured mered.

1818. aastal asus eestlaste loodusteaduslikku horisonti süstemaatiliselt avardama Otto Wilhelm Masing. Tema "Pühha-Päwa Wahhe-Luggemised", mis olid tõlgitud erinevatest võõrkeelsetest allikatest, andsid esmakordselt eestikeelsele lugejale teavet eri rahvaste, kommete ja looduse kohta Indiast Lapimaani, Aafrikast Kamtšatka ja Gröönimaani. Baltisaksa autorite reisikirjade mõju nendele eestikeelsetele tekstidele on tuntav, ikka ja jälle kõneleb Masing kuulsast ja targast laevamehest „Krusensterni härrast," kes „praegu Kiltsi mõisas, Weike Marja kihhelkonnas on elamas, ning kes Üllema-wallitseja kässo peale ma ümber purjetas." „Se samma Härra olli meie maalt, kui laewamees essimenne, kes sedda teed käis; pärrast satis Keiser weel ühhe teise; ja praegu on noor Kotsebu Härra weel kolmandast, sedda samma teed aulikko Üllema wallitseja kässo ja kullo peäl käimas." Ning kui 1821. aasta Maarahva Kalender annab ülevaate Venemaa geograafiast, tugineb ta mõistagi baltisakslase, Tartu ülikooli geograafiaprofessori ja rektori (1804–05) Adam Christian Gaspari geograafiaõpikule (Lehrbuch der Erdbeschreibung, 1793). (Lukas 2007).

1850. aastatel andis Friedrich Reinhold Kreutzwald välja raamatu „Ma ja merre pildid" – see esindab varajast eestikeelset geograafilist kirjandust ja annab eestlastele võimaluse tutvuda kaugete paikadega, millest neil muidu puudus igasugune teadmine. Kreutzwaldi tõlked ja teised varajased kirjeldused keskendusid ennekõike loodus- ja geograafiafaktidele, jättes kultuurilised ja isiklikud tähelepanekud tahaplaanile. Neil aegadel oli maailm eestlastele ikka veel suletud ja reisimine kättesaamatu luksus; piirid eksisteerisid mitte ainult tavade ja harjumuste, vaid ka majanduslike võimaluste tõttu.

Murdepunktiks eestikeelses reisikirjanduses sai Vene sõjalaevastiku masinaohvitseri Jüri Jürisoni reisikiri „Eestimehe teekond ümber maailma „Askoldi" laeva peal", mis ilmus 1867–1869 ajalehes Eesti Postimees. Seda saab lugeda esimeseks Eesti autori reisikirjaks. Jürison kirjeldab selles reisi Kroonlinnast Vladivostokki ja tagasi, jagades lugejale värvikaid muljeid sihtkohtadest ja meremehe kogemustest. Tema kirjad ei olnud ainult reisimuljed. Need pakkusid eestlaste jaoks esmakordset sissevaadet võõrastesse maailmadesse, mis pakatasid elust, keerukusest ja eksootilisusest, olles samas tunnistuseks kohaliku kirjutamiskultuuri ja reisimõtte arengust.

Jürisoni järel avaldati eesti ajalehtedes, nagu Eesti Postimees, Virmaline ja Olevik, terve rida meremeeste reisikirju, mis olid eestlaste jaoks olulised aknad kaugematesse paikadesse. Eesti meremeeste reisikirjade unikaalsus seisnes aga selles, et need tekstid olid suunatud eestikeelsele lugejale, pakkudes kohaliku pilguga värvingut, mis aitas luua eestlaste endi identiteeti võõra maailmaga silmitsi seistes.

Jürisoni reisikirjale järgnes peagi sõjalaeval Dmitri Donskoi teeninud anonüümse eesti meremehe reisikiri, mis ilmus Peterburi eestlaste ajalehes Virmaline aastatel 1888–1890 pealkirjaga „Eesti meremehe reisi kirjeldused. Sõjalaeva „Dmitri Donskoi" pealt" ning Mihkel Michelsoni (1860–1904) ajalehes Olevik erinevate pealkirjade all avaldatud Jaapani reisikiri aastatest 1896 ja 1900. Samal ajal ilmus Olevikus juba ka teisi eestlaste saadetud reisikirju. (Selart ja Masso 2022)

Kõik kolm meremehest reisikirjanikku olid haritud ja valdasid vene keelt: Jürison ja meremees sõjalaevalt Dmitri Donskoi olid omandanud mereväeohvitseri kutse, Michelsonil oli kaugsõidutüürimehe ja rannasõidukapteni diplom ning ta teenis Venemaa Kaug-Ida kaubalaevastikus. Meremeeste reisikirjad keskendusid igapäevase eluoluga seotud teemadele ja sellele, kuidas mõista reisidel nähtud, eestlastele harjumuspäratuid võõramaiseid kultuure ja eluolu.

See ei olnud eesti reisiajakirjanduse eripära – sarnaseid meremeeste reisikirju ilmus tol perioodil ka teiste riikide ajalehtedes, näiteks saksa ja vene meremehed kirjutasid Jaapanist samuti suure huviga. Saksa reisikirjades Jaapanist võis täheldada korduvaid kultuurilise antipoodi kujutisi, mis lõid Jaapanist kui „absoluutsest teisest" pildi, ja vene reisikirjades segunesid samuti ootused ja hämming Jaapani kultuuri ees. (Selart ja Masso 2022)

Meremeeste kirjutatud tekstid võisid vahendada eestlastele teisi kultuure arusaadavamalt ja oma maa kesksemalt, erinevalt samal ajal ajalehtedes ilmunud tõlkelugudest (nt vene ja saksa keelest), mille autoritel polnud kokkupuuteid Eesti ja kohaliku kultuuriga. (Samas).

Erinevatel elualadel tegutsevate autorite reisikirjad olid 19. sajandi teisel poolel eestlastest lugejaskonnale kõige kättesaadavam ja levinum võimalus muu maailma kohta teadmiste saamiseks. Eesti kirjanike reisikirjade nappuse põhjuseks sel perioodil pole ilmselt mitte üleolev suhtumine reisikirja žanrisse vaid pigem ikka napid võimalused reisida.

Väga väheste naisautorite seast paistab aga silma Lydia Koidula, kes abiellumise järel oli kolinud Kroonlinna ja tegi aastatel 1876–78 tänu abikaasa stipendiumile suure Kesk-Euroopa reisi, millest ta saatis reisikirja ka isa ajalehele, Eesti Postimehele, kus see ilmus 1876. aastal. Koidulal oli avanud võimalusi reisida varemgi – kui Johann Voldemar Jannsen 1871 Soome visiidile läks, siis oli tema käevangus vanem tütar Lydia (Undusk 2001).
Kirjutati mitte ainult kaugetest ja lähematest maadest – kel võõrsile polnud võimalik sõita, jagas muljeid Eestis reisimisest. Näiteks Juhan Liiv kirjutas oma ajakirjaniku- ja kirjanikutee alguses reisikirju Eestist ja ümberkaudsetest oludest. Olevikus ilmus 1. juunil 1892 Liivi reisikiri "Otsakene reisikirja ehk nõnda-nimetatud teekond Tartust Kodaverre" (Kirs 2024).

2.3.4. Eesti reisikirjandus sajandivahetusel ning Bornhöhe esiletõus

Kui veel 1880. aastatel reisisid eestlased vähe ja kirjutasid sellest veel vähe, oli mujal Euroopas juba pilt muutumas. Euroopa servas asuvasse Eestisse jõudis raudtee ja koos sellega laienenud reisimisvõimalused hiljem, 1870. aastatel. Ning nagu rongidki, jõudis väikese viivitusega Eestisse ka reisikirjanduse buum. Veel 1885. aastal kirjutas Eduard Bornhöhe Eesti reisikirjanduse kohta: "Eestlaste reisikirjeldus ei ole veel suur ja see, mis temas algupäraline on, mahub pähklikoore sisse ära. Eestlaste vana ja jäädav patt, nende vaesus, on ka reisikirjelduse puuduse põhi." (Bornhöhe, 1963: 91) Ebaühtlase tasemega reisikirju, vahel ka tõlkeid teistest keeltest oli selleks ajaks avaldatud juba ajalehtedes ja ajakirjades. Ilmselt tundis Bornhöhe, et olukorra parandamiseks ei ole muud head lahendust silmapiiril paistmas, kui ise reisima ja kirjutama hakata.
Bornhöhe oli esimene siinne märkimisväärne autor, kelle reisikirjad pakkusid ka kirjandusliku elamuse ja kes "tõi eesti reisikirjeldustesse ilukirjandusliku kujundlikkuse momendi." (Nirk 1966: 480). Bornhöhe loomingu põhjalikum ülevaade on kolmandas peatükis.

Kui 19. sajandi lõpus hakkas Eestis kujunema reisikirjanduse traditsioon, panid esimesed autorid nagu Eduard Bornhöhe paika vundamendi, millele nii kaasaegsed

kui ka hilisemad kirjanikud, näiteks Andres Saal, Rudolf Sirge, Aino Kallas, Johannes Semper, Karl August Hindrey, Bernhard Linde, Eduard Vilde, Friedebert Tuglas ja Karl Ast Rumor, said oma loomingus toetuda. Bornhöhe kurdetud eestlaste vaesus, mis reisimist takistas, oli märkimisväärselt vähenenud, ent reisikirjandus püsis veel kümneid aastaid ajalehesabade formaadis. (Kõvamees 2010)
20. sajandi algupoole oli eesti reisikirjandus alles kujunemises, esile kerkisid vaid üksikud autorid. Reisikirjad polnud enam pelgalt külastatud paikade kirjeldused; need kajastasid ka kultuurilisi ja identiteedimõtisklusi.

2.4 Ajastupilt ning Lähis-Ida ühiskonna sümbolid ja märksõnad

1837. aastal ilmus Inglismaal üks Palestiinat käsitlev reisijuht. Autoriks oli briti vaimulik nimega Michael Russell, kelle raamat oli vaid üks umbes kolmekümnest samal kümnendil avaldatutest. Russelli teoses defineeriti Palestiinat kui „Aasia osmanite riigi ala, mida mõistetakse kui piirkonda 31. ja 34. põhjalaiuse vahel ning mis ulatub Vahemerest Süüria kõrbeni, edasi Jordani Jõest kuni Surnumereni" (Pappé 2006: 33). Empiiriline, mõõdetav, kaardistatav. Mitte sümboolne maa, vaid koordinaatide vahemik.
Sellest määratlusest sai rahvusvahelises suhtluses justkui vaikimisi standard – määratlus, millele tuginesid võõramaalased, kuid mida ei kasutanud need, kelle haldusalas Palestiina tegelikult asus. Osmanid, samuti egiptlased nimetasid piirkonna eri osi teisiti, lähtudes haldusüksuste loogikatest, mitte eurooplaste vaatest.

Milline oli aga 19. sajandil see maa "31. ja 34. põhjalaiuse vahel"? Kui sajandi keskpaigas alanud, Tanzimati nime all tuntud reformide laine jõudis Palestiinasse, lülitus globaalsesse majandusvõrku. Algselt Istanbulist juhitud muudatused, mille eesmärk oli hoida koos murenevat impeeriumi, jõudsid Palestiinasse Damaskuse ja Beiruti kuberneride tegevuse kaudu, keda toetasid Euroopa konsulid, kaupmehed ja pankurid. (Pappé 2006: 4). Tänu sellele ei jäänud Palestiina lihtsalt osaks osmanite

administratiivse ümberkorralduse kaardist – sellest sai iseseisev majanduslik sõlmkoht.
1880. aastateks oli Palestiina pöördumatult seotud Euroopaga. Suurte aurulaevade liikumine Vahemere sadamatesse tõi kaasa Suurbritannia ja Prantsusmaa tööstuskaubad ning viis ära tooraineid, millest paljud ei pärinenudki kohapealt, ent liikusid läbi selle territooriumi. Palestiina paiknes maailmamajanduse kaardil kindlal kohal – mitte Beiruti ega Kairo perifeerias, vaid omaenda teljel. Veelgi enam, see toimis väravana Liibanoni, Süüria ja Egiptuse turgudele. „See ei olnud enam lihtsalt piibellik Palestiina," kirjutab Ilan Pappé. (Pappé 2006: 24)
Ilan Pappé toob ka välja, et samal perioodil toimus märgatav rahvastikuline nihe. Kui 1870. aastatel elas Palestiinas umbes 350 000 inimest, siis Esimese maailmasõja eelõhtuks oli neid juba 660 000. See kasv ei olnud pelgalt aritmeetiline. See oli sümptom ja samal ajal tõend sellest, et areng oli reaalne ja sellega kaasnesid paremad tervishoiutingimused.

Aga mitte sellisena ei avane Palestiina selle perioodi Lääne autorite arvukates reisikirjades. 19. sajandil kirjutati Euroopas reisikirju tuhandeid, peamiselt tuttavatest ja turvalistest sihtkohtadest nagu Itaalia, Prantsusmaa, Saksamaa ja Šveits. Palestiina, kuigi kaugem ja vähem külastatud, osutus siiski silmapaistvaks tekstiliseks sihtpunktiks. Ilan Pappé andmetel ilmus sajandi jooksul rohkem kui 3 000 Euroopa autorite teost, mis käsitlesid Palestiinat, kuid enamik neist kujutas piirkonda kui mahajäänud ja lunastust ootavat maad (Pappé 2006: 34–35). Võrreldes näiteks Euroopa riikide käsitluste kogumahuga ei olnud Palestiina reisikirjanduse osakaal suurim, kuid selle tihedus ja sümboolne kaal olid ebaproportsionaalselt suured. Palestiinast kirjutati tihti mitte sellepärast, et see oli enim külastatud, vaid kuna see oli enim tähenduslik. Palestiina ei olnud lihtsalt üks koht, mida kirjeldada, see oli piiblitegelaste kodumaa. Ja kuigi turistide vood Itaaliasse või Alpidesse olid suuremad, oli Palestiinal kultuuriline tähtsus. Reisimine Palestiinasse ei olnud lihtsalt geograafiline ettevõtmine – see oli vaimne teekond.

2.4.1 Lähis-Ida 19. sajandi reisikirjanduses

Kui 19. sajandi Euroopa reisikirjanik suundus Palestiinasse või Egiptusesse, ei läinud ta ainult geograafilisele rännakule. Ta kandis endas eelkujutlusi, kultuurilisi kihistusi,

lugusid, mida ta oli lapsena kuulnud või mida oli lugenud Piiblist ja klassikutest. Lähis-Ida ei olnud tühi ruum, vaid kirjanduslikult ja ideoloogiliselt eelhäälestatud lava, kuhu kirjutaja astus sisse justkui juba kirjutatud stsenaariumi täitma.

Edward Saidi mõjukas monograafia "Orientalism" ei alga mitte geograafilise määratlusega, vaid epistemoloogilise küsimusega. Ta teeb kiiresti selgeks, et „Orient" ei ole neutraalne ega objektiivne geograafiline ega kultuuriline üksus, vaid konstruktsioon – kujutlus, millel on pikk ajalugu, ideoloogiline taust ja poliitilised eesmärgid. Sellisel kujul tõelist või „reaalset" Orienti ei eksisteeri. (Said 1995:4-5). See lihtne, ent häiriv väide ei lükka ümber ainult Lähis-Ida representatsioonide usaldusväärsust, vaid seob need otseselt võimuga. Orient ei ole teaduslik kategooria, vaid lääne diskursiivne konstruktsioon, koloniseeriva subjekti väljamõeldud maailm, mis ei peegelda mitte idamaade mitmekesisust, vaid lääneliku teadvuse hirme, ihasid ja vajadust kinnitada iseenda keskset positsiooni.

Orient, ütleb Said, ei olnud pelgalt määratlematu võõruse tsoon. See oli pind, millele projitseeriti valge subjekti siseilm – tema hirmud, ihalused ja kujutlus oma kultuuri moraalsest üleolekust. Selle kujutamise viisid ei olnud neutraalsed. Need olid „troobid" – kirjanduslikud mallid, mille kaudu Euroopa ja Ameerika keskklassi mees (sest reeglina oli see mees) kinnistas võimupositsiooni. Ta kirjutas endast kui vaatlejast ja teisest kui vaadeldavast; temast kui mõistjast ja teisest kui mõistetavast. Idamaine inimene oli selle maailma keskne kujund: teine, alteriteedi kehastus, kelle keha ja kultuur oli kujundatud lugemiseks, aga mitte kuulamiseks. Nagu Said kirjutab, ei ole teadmised Ida kohta kunagi neutraalsed ega loomulikud, vaid seotud Lääne kultuurilise ja poliitilise üleolekuga. Said rõhutab, et: „autoriteedis ei ole midagi salapärast ega loomulikku. See kujundatakse, kiiratakse, levitatakse; see on instrumentaalne, veenev; sel on staatus, see kehtestab maitsekriteeriumid ja väärtuskanonid; seda ei saa peaaegu eristada ideedest, mida ta esitab kui tõde, ega traditsioonidest, arusaamadest ja hinnangutest, mida ta kujundab, vahendab ja taastoodab." (Samas 19)

See mõttekäik illustreerib, kuidas Said näeb Lääne positsiooni diskursiivse autoriteedina: Lääs konstrueerib Idamaad kui passiivset Teist, jäädes ise analüütilise ja objektiivse vaatleja rolli — samal ajal kui tema kujutatav, „Ida", objektistatakse ning temast kõneldakse ilma tema enda hääleta.

Sellises raamistikus muutub ka Lähis-Ida reisikirjandus enamaks kui pelgaks žanriks – see muutub osaks süsteemist, mis taastoodab ja kinnistab lääne vaadet iseendale. Mitte selleks, et mõista teisi, vaid selleks, et mõista end. Või veel täpsemalt – selleks, et mitte lasta end kõigutada teiste olemasolul.

Gustave Flaubert, prantsuse romaanikirjanik, reisis aastatel 1849–1851 koos fotograaf Maxime Du Campiga läbi Egiptuse, Palestiina, Liibanoni ja Osmanite impeeriumi. Tema teekonna materjalid – päevikud ja kirjad – ei olnud algselt mõeldud trükiks, ent said hiljem aluseks mitmele postuumselt avaldatud teosele, sealhulgas „Teekond Orienti" (*Voyage en Orient,* 1881) ja „Teekond Egiptusesse"(*Voyage en Égypte*, 1910).

Flaubert ei esine nendes tekstides kui neutraalne vaatleja. Ta konstrueeris reisi kui poeetilise projekti, mille keskmes ei olnud mitte vaadeldava maailma mõistmine, vaid sellele vormi andmine vastavalt euroopaliku kujutlusvõime reeglitele. Näiteks Egiptus ei ole tema tekstis mitte koht, vaid müüt – "kujund, millele antakse pidevalt uusi varjundeid, ent mille struktuur jääb muutumatuks" (Wagner 2022: 259).

Flaubert ei tee katsetki mõista oma sihtkoha keerukust. Selle asemel fikseerib ta eksootilise Oriendi pildi detailides, mis sobituvad lääne fantaasiamaastikku: sensuaalsed naised, tolmused templid, vaikivad beduiinid, aeglased liikumised, tardunud ajataju. See ei ole juhuslik. Nagu näitab Wagner, kasutab Flaubert täpselt neid visuaalseid ja retoorilisi võtteid, mis võimaldavad lugejal „tunda ära" Idamaad juba enne, kui midagi uut on öeldud. Edward Saidi mõiste kohaselt ei ole orientalism pelgalt kirjanduslik stiil, vaid epistemoloogiline raamistik, mille kaudu Lääs struktureeris teadmisi maailmast: see jagunes „meieks" ja „nendeks", kus idamaine defineeriti oma olemuslikult erinevaks – sensuaalseks, irratsionaalseks ja korratuks –, vastandudes Lääne ratsionaalsusele, vooruslikkusele ja korrastatusele. (Said 1995: 40).

Flaubert ei olnud selles praktikas üksi. Prantsuse kirjanik François-René de Chateaubriand avaldas 1811. aastal teose „Teekond Pariisist Jeruusalemma" (*Itinéraire de Paris à Jérusalem*), milles ta kujutas Palestiinat kui mahajäetud pühapaika, mis on kaotanud oma hiilguse. Harriet Martineau, inglise sotsioloog, avaldas 1848. aastal teose „Idamaade elu: olevik ja minevik" (*Eastern Life, Present*

and Past), milles ta otsis võimalust mõista regiooni sotsiaalset reaalsust, ent pidi siiski kirjutama Lääne lugejale, ent pidi siiski arvestama Lääne lugeja ootushorisonti.

William M. Thomsoni nimi ei figureeri tavaliselt kõrvuti Flauberti omaga, aga 19. sajandi angloameerika lugeja jaoks oli tema „Maa ja Raamat" (*The Land and the Book,* 1859–1875) just see raamat, mille kaudu Palestiinat mõista. Heleen Murre-van den Bergi sõnul ei ole tegu pelgalt religioosse reisikirjaga, vaid „ideoloogilise tööriistaga", mis aitab kaasa protestantliku orientalistliku maailmapildi kaardistamisele (Murre-van den Berg 2022: 318). Thomson ei varja oma kultuurilist ja religioosset vaatepunkti. Ta tõstab selle tekstis esile. Tema kirjutistes on Palestiina tähenduslik mitte iseenesest, vaid seetõttu, et see sobitub Piibli narratiiviga. Geograafia kinnitab pühakirja ja pühakiri muudab maastiku kõnekaks.
Ehkki Thompsoni reisikiri oli üks loetumaid, ei olnud tema lähenemises midagi erakordset. Välismaal reisides kaldusid Ameerika autorid sageli kritiseerima nähtavat „allakäiku" või „mahajäämust" teistes kultuurides, samas ihaldades Vana Maailma rafineeritust. See ilmneb ka arvukates 19. sajandi keskpaigas ilmunud reisikirjades Palestiinast: vagad reisijad kirjeldasid Piibli-aegseid varemeid ja Osmanite impeeriumi mõju vaheldumisi usulise aukartuse ja koloniaalajastu eelarvamustega. Kõigil neil juhtudel sai reisikirjandusest vahend, mille kaudu kommenteerida rassi, religiooni ja poliitikat – isikliku seikluse maski all. Žanri populaarsust võib osaliselt seletada just selle kahekordse funktsiooniga: see rahuldas lugejate rännukirge ja huvi eksootiliste paikade vastu, kinnitades samal ajal (või vahel ka vaidlustades) ameerikalikke väärtusi muutlikus maailmas. (Obenzinger 1999: 4-6)
Selline lähenemine ei ole poliitiliselt neutraalne ega tekstiliselt süütu. Thomsoni Palestiina on just selline nagu Said "Orientalismis" kirjeldab – allutatud, tõlgendatud, just selliselt tähenduslik lääne jaoks.

Misjonäride Lähis-Ida kirjeldusi avaldati ka eesti keeles ja eesti autoritelt. 1886. aastal ilmus Tallinnas misjoniraamat „Kuulumitooja ehk sõnumitooja Bethlehmast, meie Õnnistegija Jesuse Kristuse sündimise paigast", mille autoriks oli Saksamaal õppinud misjonär Hans Tiismann (1829-1886). Teose eesmärk ei ole mõista kohalikku ühiskonda, vaid kinnitada kristliku maailma vaimset geograafiat. Tiismann kujutab Petlemma mitte linnana, vaid lunastuse sümbolina: „Bethlehem, mida Jumal oma armsa Poja, meie kalli Õnnistegija Jesuse Kristuse sündimise paigaks on

ärawalinud, iga õige ristiinimesele kallim ja armsam, kui muud ilusad maailma linnad ja kaunid elukohad ja maakonnad.“ (Tiismann 1886: 6)

Kohalik elanikkond – maroniidid, araablased, beduiinid – ilmub peamiselt kui päästmise objekt, mitte kui mõtlevad subjektid või võimalikud dialoogipartnerid. „Nemad on juba manast Ristiusu waenlased ja tagakiusajad olnud, ja on seda meel praegust,“ märgib autor, jättes neile ainult rolli kristliku lunastusloo kontekstis (samas: 15). Tiismanni teos kordab mitmeid Edward Saidi poolt kirjeldatud orientalistlikke strateegiaid: kohalikud kultuurid vaikitakse maha või kujutatakse takistusena misjoni teel, samas kui lääne maailm esindab päästvat valgust ja mõistust. Tiismanni tekstis ei eksisteeri Palestiina elava kultuuriruumina, see on lunastusloo lavastus.

Kõigi nende häälte kohal kõlab aga kõige selgemalt Flauberti oma. Mitte seetõttu, et ta oleks pakkunud kõige ausamat pilti, vaid seetõttu, et ta pakkus kõige viimistletuma vormi lääne kujutlusvõimele. Nagu Wagner tõdeb: Flaubert´i tekst ei analüüsi nähtut, vaid kinnitab seda, mida Euroopa lugeja juba ette teadis ootavat (Wagner 2022: 260). Tema nähtud riigid ei kõnele mitte iseenda nimel, vaid autori kaudu, kes tunneb ära ainult selle, mille ta ise sinna projitseerib.

2.4.2 Sümbolid, mis kordusid teosest teosesse

Kui vaadata 19. sajandi Lähis-Ida reisikirjandust laiemalt, hakkab peagi silma üks joon: maailm, mida kirjeldati, ei olnud alati see, mida autorid tegelikult nägid. See oli maailm, mis oli juba varem valmis kirjutatud – sümbolite, märksõnade ja kujundite kaudu, mis kordusid teosest teosesse. Lugeja ei oodanud uudiseid, ta ootas kinnitust. Ja reisikirjanik ei kirjeldanud mitte tundmatut, vaid äratuntavat.

“Püha Maa” kui tähendusväljade kese

Palestiina ise oli suurim sümbol. Seda ei nimetatud lihtsalt Palestiinaks, vaid pea alati Pühaks Maaks, mis ei kuulunud mitte kohalikule elanikkonnale, vaid Piibli keelele ja kujunditele. Heleen Murre-van den Berg on analüüsinud, kuidas Thomsoni

oma reisikirjas ühendas piiblitopograafia, sügava religioosse veendumuse ja protestantliku modernsuse. Selles kujutatav maastik oli mitte kultuuriline olevik, vaid arheoloogiline minevik, mille eesmärk oli kinnitada Lääne lugejale Piibli autentsust (Murre-van den Berg 2022).

Ajatus kui aeglane tragöödia

Palestiinat kirjeldati kui kohta, kus aeg oli seisma jäänud. See oli „ajaloost vaba“ maailm, mis pakkus lugejale rahu, aga ka kinnitust, et areng kuulub mujale. See oli osa laiemast narratiivist, kus „Idamaad“ kujutati eksootilise igavikuna – kultuurina, mis eksisteerib vaid Lääne esteetilises ootushorisondis, mitte ajaloolise reaalsusena. (Wagner 2022: 259–260).

Varemed ja nende tähendus

Kui Jeruusalemmas polnud võimalik näha templit, võis näha vähemalt selle varemeid. Need toetasid ideed, et midagi suurt oli kadunud ja midagi peaks taastama, esmalt vaimselt, hiljem võib-olla ka poliitiliselt. See romantiline lugu langusest ja lunastusest toitis nii lugejate igatsust kui ka õigustas Lääne „tsiviliseerimismisjoni”.

Kohalik kui tähistaja, mitte inimene

Kohalik elanik oli harva omaenda elu subjekt. Tõelistelt “orientaallastelt” võetakse ära inimlikkus, ajalugu ja õigus iseendast rääkida ning end esindada — selle õiguse jätab orientalistlik reisikirjandus lääne autoritele. Neid ei vaadeldud sotsiaalsete, poliitiliste või isiklike kontekstide, vaid kultuuriliste stereotüüpide kaudu, mida lugeja juba ootas. Nende hulka kuuluvad näiteks kujutised orientaalsest despoodist, korrumpeerunud prohvet Muhamedist, usuliselt fanaatilisest moslemist, himurast haaremikaunitarist ning mõnevõrra teistsugune kuju üllasest araabia nomaadist . (Melvin 2006:107)

3. Autorid, nende ühiskondlik taust ja võrreldavad reisikirjad

Kaks meest asuvad lõbureisile. Mark Twain ja Eduard Bornhöhe – üks irooniline Ameerika sõnameister, teine 19. sajandi lõpu Euroopa äärealal tegutsev eestikeelne kirjanik ja kultuurikriitik. Nad ei kohtu ei reisil kohvikus ega hiljem kirjavahetuses, kuid nad kohtuvad selles peatükis.

Siin kohtuvad kirjanikud, kelle elud olid väga erinevad, kuid keda ühendab teekond Lähis-Itta, mille käigus tuleb silmitsi seista mitte ainult tolmu ja januga, vaid ka omaenda ootuste, kultuuriliste taustsüsteemide ja eelteadmistega.

Mõlemad haaravad lugeja kaasa juba reisi ettevalmistusse ja, tõepoolest, oluliseks muutub ka see, mis nad kaasa võtsid ja kui mitte kohvris, siis peas. Peateemaks ei tõuse see, mida Bornhöhe ja Twain oma reisidel nägid. Oluline on see, kuidas nad nägid ja sellest hiljem kirjutasid. Mõlemad reisisid 19. sajandi teisel poolel, mil Palestiina ei ole pelgalt sihtkoht, vaid religioossete, kultuuriliste, ideoloogiliste tähenduskihtide mitmekordne ladestus.

Kaks teekonda, kaks kirjutavat meest, kaks erinevat põhjust kirjutada maailmast, mis oli ühtaegu tõeline ja kujuteldav. Ning ehkki üks neist on tuntud oma naljatlemise poolest ja teine mitte, süvendavad nad koos vaikset kahtlust, et reisikiri räägib harvem maastikust ja sagedamini selle kaardistajast.

3.1. Eduard Bornhöhe – elulooline ja loominguline taust

Eduard Bornhöhe (1862–1923), kodanikunimega Eduard Brunberg, oli mitmekülgne autor, kes jõudis Eesti kirjandusse juba 16-aastaselt. Ta ei olnud üksnes viljakas kirjanik, kelle loominguline haare ulatus ajaloolistest jutustustest reisikirjadeni, vaid ka andekas kunstnik ja muusik, kes mängis nii klaverit, viiulit kui orelit. Lapsepõlvekodu kultuurne keskkond – hästi varustatud raamatukogu, rahvuslikult

meelestatud isa Jaan Brunberg ja õed – kujundas noore Brunbergi lugemisharjumusi ja maailmapilti. Isa raamaturiiulil oli mõju nii talle kui ka kolm aastat nooremale tädipojale Eduard Vildele, kes elas kooliõpilasena tädi pere juures Tallinnas. Noorte tulevaste kirjanike lugemiseelistuste hulka kuulusid ajalooraamatud ja reisikirjad kaugetest maadest (Viitol 2012: 38). Hiljem koduõpetajana töötades pääses ta ligi ka mitmele eraraamatukogule, laiendades veelgi oma intellektuaalset haaret.

Hariduslikult oli tema tee katkendlik: pärast õpinguid Tallinna Saksa Kreiskoolis takistasid majanduslikud olud järjepidevat õpingute jätkamist. 1889. aastal õppis Bornhöhe Tartu Ülikoolis neli kuud klassikalisi keeli ning püüdis aasta hiljem jätkata õpinguid Berliinis, elatudes seal karikaturisti ja ajakirjanikuna. Bornhöhe valdas vabalt saksa keelt ning kokku kaheksat võõrkeelt; professionaalselt tundis ta end kodus nii saksa- kui eestikeelses ajakirjandusruumis. Vaatamata sellele, et saksa keel oleks pakkunud ligipääsu laiemale lugejaskonnale, otsustas ta oma ajaloolised jutustused ja reisikirjad kirjutada eesti keeles. See oli isiklik ja teadlik, mitte pragmaatiline, vaid põhimõtteline valik. Varsti pärast Berliinist Tallinna naasmist asus Bornhöhe tööle Tallinna ringkonnakohtusse.

Kirgliku rändurina tegi Bornhöhe mitmeid reise, sh Põhja-Kaukaasiasse, Tbilisisse, Euroopasse ja hiljem Palestiinasse. Esimesel pikemal Euroopa-reisil käis ta 1885. aasta märtsist augustini, mille põhjal hakkas sama aasta augustist alates ajalehes Valgus ilmuma tema reisikiri. (Nirk 1963: 403)

Bornhöhe kultuurilooliselt olulisim reis leidis aset 1898. aasta kevadel, mil ta koos Eesti Postimehe toimetaja August Buschiga suundus Lähis-Itta. Selleks ajaks oli 36-aastane Bornhöhe nii kogenud reisija kui ka ajakirjanik ja kirjanik. Algse plaani kohaselt pidi reisimuljed kirja panema Busch, kuid just Bornhöhe reisikirjad hakkasid Eesti Postimehes ilmuma järjejutuna pealkirja all „Pühal maal ja mujal". See tekst ilmus 1899. aastal täiendusteta raamatuna "Usurändajate radadel", mille eessõnas rõhutas Busch, et teos anti välja lugejate soovil (Nirk 1961: 96). „Usurändajate radadel" jäi ainukeseks Bornhöhe reisikirjaks, mis ilmus eraldiseisva teosena. 1963. aastal avaldati see uuesti mahukas kogumikus „Jutud ja reisikirjad" (Eesti Riiklik Kirjastus), kus see ilmus peaaegu muutmata kujul. Järelsõnas toob Endel Nirk välja, et ära on jäetud otsesed viited vastavatele piiblilõikudele, "mis tänapäeva lugejale vaevalt võiksid vajalikud olla". (Nirk 1963: 405)

Bornhöhe ei kirjutanud üksnes sellest, mida ta nägi ja oli varasemalt lugenud, vaid ka sellest, mida ta tundis ja milles kahtles. Reisikiri ei piirdu siiski ainult kogetuga. Neljandas peatükis, mis käsitleb Süüria ja Põhja-Palestiina alasid, kirjeldab Bornhöhe paiku, kuhu ta ise tegelikult ei reisinud. Selle osa kirjanduslik aluspind on tema varasem reisikiri „Teekond Hommikumaale", mis ilmus 1882. aastal Virulases ning põhines osalt välisautorite reisikirjeldustel ja fantaasial (Nirk 1961: 96-97).
Paar kuud pärast Lähis-Ida reisi abiellus Bornhöhe 19-aastase tallinlanna Constance Clothilde Pehlmanniga ja aasta hiljem sündis poeg. Koduseks keeleks jäi saksa keel, abikaasa ei olnud tema eestikeelse loominguga süvitsi tuttav. Sellegipoolest algas uus sajand Bornhöhe jaoks kirjanduslikult viljakalt: ilmus tema tõlge Cervantese „Don Quijotest" (1900) ning alustati Bornhöhe kirjatööde kogu väljaandmist (1905), kuigi reisikirjad jäid sellest välja. Samal aastal ilmus veel üks märkimisväärne reisikiri „Volgal", mis põhines koos sõbra, helilooja Konstantin Türnpuga ette võetud reisil mööda Volga jõge. (Nirk 1961:98-108)

Kuid 1905. aasta revolutsioon ja sellele järgnenud poliitilised muutused tõid kaasa pöörde. Vene tsaarivõim kehtestas tsensuuri, mis piiras rahvuslikku ja vastupanu idealiseerivat ajalookirjandust. Otsejoones tabas see ka Bornhöhe tuntumaid teoseid nagu „Tasuja" (1880), „Villu võitlused" (1890) ja „Vürst Gabriel ehk Pirita kloostri viimsed päevad" (1893). Samal ajal sai ta ametikõrgenduse ning kolis Tallinnast esmalt Jõhvi, hiljem Narva. Töö ja pereelu kõrval pühendus ta rohkem muusikale. (Samas.)

3.2. Mark Twain – elulooline ja loominguline taust

Mark Twain (1835–1910), kodanikunimega Samuel Langhorne Clemens, oli Ameerika 19. sajandi lõpu üks säravamaid autoreid, kelle looming ulatus reisikirjadest romaanide ja autobiograafiliste fragmentideni. Missouri osariigis elanud pere sattus raskesse seisu, kui advokaadist isa suri kopsupõletikku, Twain oli siis 11-aastane. Pärast isa surma lahkus ta koolist ja hakkas trükkali õpipoisiks. Tema formaalne haridustee jäigi nii lühikeseks, kuid varajane kokkupuude trükimaailmaga trükkalina ja ajakirjanikuna lõi tugeva aluse iseseisvaks õppimiseks. Nooruses rändas ta ringi

Ameerika lääneosas, töötas Mississippil aurulaevakaptenina ning alustas kirjutamist pseudonüümi Mark Twain all. Tema lapsepõlvekogemused Hannibalis, Missouri jõe ääres, jäid tema loomingusse püsivalt alles – just see linn inspireeris „Tom Sawyeri seikluste" (*The Adventures of Tom Sawyer*, 1876) ja „Huckleberry Finni seikluste" (*The Adventures of Huckleberry Finn,* 1884) tegevuspaika. Tema läbimurdeteos „Võhikud võõrsil" (*The Innocents Abroad, or The New Pilgrims' Progress,* 1869) kasvas välja reportaažidest, mis ilmusid järjejutuna erinevates Ameerika ajalehtedes juba reisi ajal (Fishkin 1998: 56). Raamat põhineb 1867. aastal toimunud viiekuusel merereisil Euroopasse ja Lähis-Itta koos Ameerika keskklassi reisijate rühmaga luksuslaeval Quaker City.

„Võhikud võõrsil" osutus koheselt edukaks: esimese aasta jooksul müüdi rohkem kui 70 000 eksemplari, mis tegi sellest Twaini eluajal tema kõige loetuma teose. Shelley Fisher Fishkini hinnangul oli selle raamatu mõju määrav: Twain lõi siin Ameerika reisikirjandusse „uue hääle", mis ühendas rahvaläheduse, iroonilise vaate ja intellektuaalse refleksiooni – see oli hääl, mis oskas olla ühtaegu naljakas ja kriitiline (samas 64–65).

Twaini karjäär jätkus mitmekesiselt: ilmusid veel mitmed teised reisikirjad, nagu „Elu Metsikus Läänes" (*Roughing It*, 1872), mis käsitleb tema elu Ameerika Läänes ja Nevadas, „Elu Missisippil" (*Life on the Mississippi,* 1883) ning „Mööda ekvaatorit" (*Following the Equator*, 1897, mis põhineb üleilmsel esinemisturneel aastatel 1895–96. Need moodustavad omamoodi triloogia, mis kaardistab Twaini kujunemist turistist terava silmaga maailmakodanikuks. Tema hilisem looming, sh „Jänki kuningas Arthuri õukonnas" (*A Connecticut Yankee in King Arthur's Court*, 1889) võtab iroonilise ja kriitilise hoiaku ajaloo ja progressi suhtes. 1891. aastal kolis Mark Twain koos perega Euroopasse – otsus, mille ajendasid ühtaegu nii tema abikaasa Olivia tervisemured kui ka süvenevad finantsraskused. Twain oli investeerinud ebaõnnestunult mitmesse tehnoloogiaprojekti, sh kirjutusmasinasse, ning tema kirjastusettevõte Charles L. Webster and Company kukkus kokku. Loenguturneed võimaldasid tal hakata võlgu tagasi maksma. Need reisid, mis viisid Twaini Saksamaale, Šveitsi, Itaaliasse ja Austraaliasse, andsid tõuke tema hilisemale loomingule, eriti reisikirjale „Mööda ekvaatorit".

Mark Twain naasis Ameerikasse 1900. aastal, kus veetis oma elu viimased kümme aastat. (Fishkin 1998)

3.3. Reisikirja kujunemine üle keele- ja kultuuripiiride

Kuigi Eduard Bornhöhe ja Mark Twain kuulusid erinevatesse keele- ja kultuuriruumidesse, kujunes nende kirjanduslik trajektoor tähelepanuväärselt sarnaseks ning teeb neist mõjusa võrdluspaari 19. sajandi lõpu reisikirjanduse uurimisel. Mõlemad alustasid oma loomingut ajakirjanduses, liikusid edasi eri žanre ühendava kirjandusliku tööni ning pöördusid pöördelisel hetkel reisikirja kui žanri juurde – žanri, mis võimaldas korraga analüüsida maailma ja enda kui autori rolli selles. Nii „Võhikud võõrsil" kui „Usurändajate radadel" ilmusid esmalt ajalehes järjejutuna ja seejärel populaarsete raamatutena. Need tekstid ei olnud pelgalt reisimuljete kronoloogiline fikseerimine, vaid kultuuriliselt vahendatud kogemused, kus oluline roll on eeltekstide, ootuste ja nende dekonstrueerimise kaudu tekkival tähendusel.

Mõlema autori haridustee jäi formaalselt katkendlikuks, kuid mõlemad kompenseerisid selle erakordse lugemuse ja elukogemusega. Bornhöhe kujunes nii saksa kui ka eesti keeles kirjutajaks saksa- ja eestikeelse kultuuriruumi raamatukogude ja ajalehetoimetuste keskkonnas; Twain trükikojas, aurulaeval ja ajalehetoimetuses saadud kogemuste kaudu. Vaatamata sellele, et Bornhöhe valdas mitut võõrkeelt, sh saksa keelt, mille kaudu ta oleks pääsenud laiema publikuni, jäi Bornhöhe kirjanikuna kindlaks oma keelele. See tegi temast eesti keeles kirjutava reisikirjaniku, kes lõi uue pretsedendi noore rahvuskultuuri kontekstis. Twain, oma rahvusvahelise menu ja ingliskeelse lugejaskonnaga, mõjutas oluliselt Ameerika reisikirjanduse arengut, luues sellele iseloomuliku iroonilise ja iseendast teadliku tooni (Fishkin 1998: 64–65).

Oma reisikirjade Palestiinat käsitlevates peatükkides kasutavad mõlemad autorid sarnast ülesehitust: teekond pühasse paika muutub järk-järgult mitte ülistuseks, vaid tähenduslikuks hõõrdumiseks ootuse ja tegelikkuse vahel. Oluline pole mitte ainult see, mida nad näevad, vaid see, kuidas nad nähtut läbi kirjutavad – kahtlevalt, ambivalentselt, humoorikalt. Nad mõlemad osutavad, et Palestiina ei ole pelgalt geograafiline sihtkoht, vaid kultuuriline projektsioon, mille kaudu lääne reisija otsib kinnitust omaenda maailmavaatele. Bornhöhe ja Twain on seetõttu mitte ainult huvitavad omaette, vaid eriti viljakad võrdluses – nad näitavad, et reisikirja areng ei

sõltu üksnes rahvuslikust või keelelisest kontekstist, vaid ka sellest, kuidas autor suhestub lugeja ootuse, sihtkoha ja varasemate sellest kirjutatud tekstidega.

3.3.1. Kuidas reisitakse, nii kirjutatakse – Twaini ja Bornhöhe teekonnad

Mark Twaini ja Eduard Bornhöhe reisid Lähis-Itta toimusid erinevatel kümnenditel, kuid mõlemad autorid pööravad tähelepanu liikumisele ajas ja ruumis, mis vormib ka reisikirja ennast. Twain osales 1867. aasta suvel ja sügisel ligi viiekuusel Vahemere-ekskursioonil. Aurulaev Quaker City, varustatud korraliku köögi, raamatukogu ja kajutitega, seilas New Yorgist läbi Euroopa sadamate kuni Palestiinani ja sealt edasi Egiptusesse. Mark Twain ja tema kaaslased viibisid Palestiinas ligikaudu kaks nädalat. Nende teekond algas sisenemisega Palestiinasse Galilea kaudu ning lõppes lahkumisega Jaffa sadamast. Maismaal liikusid reisijad kaamelite ja hobuste seljas. Füüsilist ebamugavust – palavust, janutunnet, tolmu ja ebamugavaid öömaju – kirjeldab Twain korduvalt irooniliselt, muutes iga kannatuse kirjanduslikuks võimaluseks. “Tee kulges üle kõige rõõmutumate kriidimägede ja läbi kõige elutumate kanjonite, mida Süürias leida võib. Kanjonites me peaaegu lämbusime küpsetavas leitsakus, kõrgustikel aga pimestas meid päikesekiirgust peegeldav kriidipind.” (Twain 1963: 367-368)

Bornhöhe reis, mis toimus kolm kümnendit hiljem, 1898. aasta märtsist maini, kestis ligikaudu kaks kuud. Koos Postimehe toimetaja August Buschiga reisiti Tallinnast rongiga läbi Tapa, Valga, Riia, Dvinski, Vilno, Belostoki ja Minski, kuni jõuti Odessasse Musta mere ääres, sealt edasi Konstantinoopolisse ja lõpuks aurulaevaga Jaffasse. Samal ajal jäi Tallinna lehe kokkupanemise ja toimetamisega tegelema Bornhöhe tädipoeg Eduard Vilde (Viitol 2012:55). Lähis-Idas liikus Bornhöhe koos Buschiga kas jalgsi, eeslite, hobuste või kohalike vankritega. Erinevalt Twaini reisist, mis oli keskklassi ameeriklastele mõeldud kultuuriline ekskursioon, rõhutab Bornhöhe oma kirjutistes korduvalt reisi majanduslikku kokkuhoidlikkust. Ta mainib, et liigutakse väikese eelarvega, vältides üleliigset mugavust.

Twaini ja Bornhöhe reisikirjades põimuvad logistika ja maailmavaade. Kui Twain naeruvääristab pühade paikade ümber tekkinud turismitööstust ning seab kahtluse

alla organiseeritud reisimise võimekuse pakkuda autentset kogemust, siis Bornhöhe tekstis püsib tumm lootus, et sihikindluse ja kokkuhoiuga võib isegi üks väikese kultuurrahva esindaja endale lubada piiblimaade külastamist. Mõlemad reisid kulgevad läbi väsitavate päevade, tolmuste külade ja hämarate öömajade, kuid neid raamib erinev toon: Twaini puhul sarkasm, Bornhöhel sõbralik skepsis. Üks mõõdab vahemaad kahtluse ja huumoriga, teine uudishimu ja tagasihoidliku vaimustusega. Mõlemad mõistavad hästi, et see, kuidas reis kulgeb, määrab lõppkokkuvõttes ka selle, kuidas seda hiljem meenutatakse – või kuidas sellest kirjutatakse.

3.3.2. Kuhu minna, mida näha: Palestiina reisikirjades kui eelprogrammeeritud kogemus

Twaini reis oli üks esimesi organiseeritud turismireise Ameerika ajaloos, mida Ameerikas esitati kui uudsust, kuid mille struktuur ja vaim olid tugevalt mõjutatud Euroopa eeskujudest. Juba teose "Võhikud võõrsil" esimeses peatükis rõhutatakse ekskursiooni läbimõeldud programmi ja soovitusi reisijatele, kuid hilisemas märkuses tunnistab autor ise: „Tol ajal me veel ei teadnud, et seda laadi ekskursioonide idee oli tekkinud Inglismaal ja et see sealt üle võeti." (Twain 1963: 9) See kõrvalmärkus toimib olulise nihestusena – see avab võimaluse näha, et reis, mis paistis Ameerikas silma, kuivõrd sellele oli omane "tohutu originaalsus, erakordne iseloom, ahvatlev programm" (Twain 1963: 9) põhineb tegelikult Grand Tour'i, John Murray käsiraamatute ja Thomas Cooki korraldatud reisidel ning käis mööda eurooplaste hästi sisse tallatud rada.

Reisi kulg oli enne reisi üksikasjalikult paika pandud. Avaldatud kavast nähtub, et marsruut hõlmas Assoore, Gibraltarit, Marseilles'i, Roomat, Napolit, Ateenat, Konstantinoopolit, Smürnat (Izmir), Beirutit, Damaskust, Jaffat, Jeruusalemma, Aleksandriat, Kairot, Madeirat, Bermuudat ja teisi sihtkohti (Twain 1963: 9–14). See oli teadlikult euroopaliku eeskuju järgi kujundatud kultuurireis. Lisaks soovitati lisaks reisikirjandusele kaasa võtta vihmavarjud, rohelised prillid, sadulad Süüria jaoks ja veekindlad rõivad. Kuigi Twain mängib kogu selle kavaga satiiriliselt kaasa, on selge, et reis ise oli kultuuriliselt ja tekstiliselt tugevalt eelprogrammeeritud. See lähenemine – kus reis on ühtaegu nii füüsiline liikumine kui ka kaanonisse kirjutatud narratiivide

taaslavastus – annab Twaini tekstile selle iseloomuliku ambivalentsuse ja metakriitilise mõõtme.
Twain oli teadlik varasematest, sageli ülevoolavalt religioossetest palverännaku kirjeldustest ning pilkas nende pateetikat, tuues sisse iroonilise, pragmaatilise ja vahel isegi tülpinud vaatenurga. Tema reisikiri seondub Palestiina reisikirjanduse traditsiooniga läbi dekonstruktsiooni – see ei kinnita olemasolevat narratiivi, vaid seob selle lahti, tuues esile reisi monotoonsuse, võõranduse ja võltside ootuste purunemise.

Bornhöhe veetis oma kahekuisest reisist umbes kolmandiku Palestiinas, olles seal ligikaudu kolm nädalat aprillis 1898. Tema peamised külastuskohad olid Jeruusalemm, Petlemm, Hebron, Jordani jõe äärne ristimiskoht ja Surnumere ümbrus. Jeruusalemm oli tema reisi keskpunkt, mille lähiümbrusest tegi ta mitmepäevaseid väljasõite. Nagu Twain, väldib ka Bornhöhe ülevoolavat religioosset tooni. Ta on teadlik varasematest reisikirja traditsioonidest, ent valib oma tee. Ta kirjeldab võõrastemajade viletsust, Jeruusalemma räpasust ja turismitööstuse pealetükkivust, kuid samal ajal otsib teekonnalt ka tõsisemat tähendust – näiteks hetkel, mil Jordani jões suplemine muutub rituaalseks ja isegi müstiliseks kogemuseks. Bornhöhe tekst kuulub Palestiina reisikirjanduse traditsiooni seeläbi, et ta küll kasutab ära selle sümbolite tihedust ja kultuurilist resonantsi, kuid käsitleb seda skeptiliselt, tolleaegse eestlase vaatepunktist, kes seisab piibliloolise paiga ees mitte ainult usklikuna, vaid mõtestava vaatlejana.
Mõlemad autorid liiguvad tekstilisel maastikul, kus Lähis-Ida ei ole pelgalt geograafiline ruum, vaid tähendusväljade ristumiskoht. Nende kirjutistes põimuvad isiklikud kogemused, kultuuriline refleksioon ja osaliselt ka dekonstrueeriv suhtumine traditsioonilisse „Püha Maa“ kujutamisse. Nad ei taotle mitte niivõrd kohaliku mõistmist, kuivõrd lugejale äratundmise pakkumist.

Palestiina ei ole Twain'i ega Bornhöhe jaoks pelgalt ruumiline sihtpunkt kaardil. Hetkedel, mil püha maastik tardub tarbetuks taustaks, tõuseb esile motiiv, mida võiks nimetada eksistentsiaalseks vaikuseks: ootuse ja tegelikkuse lahknevus muutub tekstis peaaegu sõnatuks pettumuseks või eemaldumiseks. Twainil avaldub see näiteks Surnumere ääres, kus avaneb „viljatu, eemalepeletav, päikeses kõrbev

maa. Ja vaikus, mis tema kohal hõljub, rõhub hinge. See sunnib igaüht mõtlema matustele ja surmale." (Twain 1963: 492). Samuti esimeses pilgus Jeruusalemmale, mil rändurid ronisid hobustelt maha ja silmitsesid „peaaegu sõnatult tervelt tunni või rohkemgi linna, millest meid lahutas veel lai org." (Twain 1963: 458) Bornhöhele mõjub Jeruusalemm sama moodi, ta näeb, et „pärast päikese loojaminekut on linn kui surnud, kitsaid uulitsaid täidab kottpimedus." (Bornhöhe 1963: 229)

Palestiina on mälestus, ootuspilt, tekstiline pingeväli – eelkirjutatud maa. Kui Twain oma reisikirjas Jeruusalemmast või Surnumerest kirjutab, ei tee ta seda, et otsida uut – ta pigem sõelub läbi vana ja väljakujunenud kujutluspilti Lähis-Idast. Tema iroonia ei ole juhuslik – see on relv. Twain tõstab peeglina esile lääne enda eksalteeritud ootused ning demonstreerib, kui visalt need püsivad, ka tolmu ja tüdimuse keskel. Tema Palestiina on lavastus, mille dekoratsioonid on väsinud, ent ikka veel püsti.

Bornhöhe, kes asub samale lavale kolm aastakümmet hiljem, ei naera välja niivõrd teisi kui iseennast. Tema lapsepõlve Jeruusalemm – kuldne värav, sinine taevas, piiblilinn mäe otsas (Bornhöhe 1963: 136) – ei kattu sellega, mida ta kohapeal kohtab. Ent ta ei pöördu pahaselt tagasi, vaid jääb vaatama. Tema Palestiina on koht, kus kohtuvad unistuse jäänukid ja kohaliku elu kõledus, pühalikkuse igatsus ja reisitõrgete reaalsus. Bornhöhe ei romantiseeri, aga ta ka ei tühista.

Mõlemad autorid teavad, et kirjutades Palestiinast, kirjutavad nad millestki rohkemast kui geograafiast ja oma reisist. Nad kirjutavad kultuurilisest südametunnistusest. Twaini ja Bornhöhe Palestiina-kirjeldused on tähelepanuväärsed mitte ainult külastatud paikade, vaid ka nende võõrustava ruumi tajumise kaudu. Mõlema autori tähelepanu fookus nihkub geograafiliselt olulistelt punktidelt nagu Jeruusalemm, Petlemm või Galilea järv hoopis nende kohtade kogemisele läbi kultuurilise filtri: kuidas neid paiku ootavad lääne palverändurid, kuidas neid tõlgendavad kohalikud giidid, kuidas neid „tuleb" vaadata. Nii Twaini kui Bornhöhe tekstid osutavad, et Palestiina kui kogemus ei ole võimalik ilma eelnevalt kirjutatud tähendusteta. Ent nende vahe peitub selles, et kui Twain püüab need tähendused õhku lasta, siis Bornhöhe jälgib, kuidas need tasa kuluvad.

3.3.3. Lugemine ja reisimine: Twain ja Bornhöhe allikatega dialoogis

Mark Twaini ettevalmistus Euroopa ja Lähis-Ida reisiks ja tema suhestumine varasema reisikirjanduse traditsiooniga oli kihiline ja läbivalt iroonilise distantsiga markeeritud. „Võhikud võõrsil" esimeses peatükis osutab ta, et ekskursiooni korraldajad jagasid reisijatele nimekirja soovitatud lugemisvarast, hoolimata asjaolust, et laeva raamatukogu pidi pakkuma „rikkalikku materjali lugemiseks". Twain vahendab korraldajate soovitust järgmiste sõnadega: „Oleks ikkagi mõistlik, kui iga ekskursant varustaks ennast käsiraamatuga, piibliga ja mõne eeskujuliku reisikirjeldusega. Programm tõi ära terve nimekirja, mis sisaldas peamiselt neid raamatuid, kus käsitleti «Püha Maad», kuna viimane oli ekskursiooni kavas ning ilmselt selle «naelaks»." (Twain 1963: 440) Laev Quaker City pardal olnud raamatukogu olemasolu viitab sellele, et reisijate teadmised pidid enne reisile asumist tuginema juba olemasolevatele tekstidele – tõenäoliselt sellistele allikatele nagu Murray või Baedekeri käsiraamatud, ehkki Twain neid otseselt ei nimeta.

Huvipakkuv on ka see, kuidas Twain käsitleb fiktiivse reisikirjaniku C.W. Grimesi loomingut. Grimesi „tsitaadid" esinevad teoses korduvalt ja ulatuslikult. Alles 50. peatükis tunnistab Twain, et Grimesi ei eksisteeri, vaid tegemist on autori enda loodud kujuga. Ta märgib: „Ent arvan siiski, et on täiesti sobiv ja põhjendatud sellest teosest kõnelda, kuna «Rändurielu Palestiinas» on iseloomulik raamat — see iseloomustab tervet kategooriat Palestiina kohta kirjutatud teoseid ja kriitika selle kohta tähendab kriitikat nende kõigi kohta. Ja kuivõrd ma vaatlen teda kui terve kategooria esindajat, siis lubasin endale selle vabaduse, et andsin niihästi teosele kui tema autorile väljamõeldud nimetused. Võib-olla on see ehk veidi taktitundelisem." (Twain 1963: 441)

Selle võtete kombinatsiooniga – korralduslik soovitus kindlat laadi tekstide kaasamiseks, laeva raamatukogu kui institutsionaliseeritud teadmuse sümbol ning Grimesi-nimelise varikirjaniku kaudu esitatud satiir – teeb Twain teravmeelse kommentaari reisikirjanduse autoriteedi ja tõeväärtuse kohta. Ta näitab, et reisikogemus ise kujuneb suuresti eelnevalt loetud tekstide pinnalt ning nende kaudu. Kuid erinevalt neist, keda ta parodeerib, ei positsioneeri Twain end lihtsalt uueks autoriteediks: ta tutvustab lugejale seniseid reisikirja reegleid, et need läbi

mängida, kahtluse alla seada ning naeruvääristada. Tema hoiak on samal ajal irooniline ja metakriitiline – see on kirjutamine reisikirjandusest, olles teadlik selle diskursuse piirangutest ja võimusuhetest.

Kui Twain kirjutab teadlikult reisikirja vastu ja samas ennast selle ajalukku sisse, siis Eduard Bornhöhe puhul avanevad allikate kasutuse viisid teisiti, vaiksemalt. Tema reisiks valmistumise kirjeldus pakub haruldast sissevaadet 19. sajandi lõpu eestikeelse kultuuritegelase kujunevasse reisiteadvusesse.

Bornhöhe tunnistab ausalt, et ettevalmistus kahe kuu pikkuseks töölt eemalviibimiseks ja reisiks Lähis-Itta ja Lõuna-Euroopasse kestis vähemalt kaks aastat: „Aastat kaks korjasime kopikaid, uurisime maakaartisid ja linnade plaanisid ja lugesime piibliraamatut.“ (Bornhöhe 1963: 137). Neis sõnades põimuvad kokku materiaalsed piirangud ja vaimsed ambitsioonid, kus reis ei ole pelgalt liikumine punktist A punkti B, vaid süstemaatiline püüdlus mõtestada maailma eelnevalt loetu, nähtud ja hoomatu kaudu.

Bornhöhe ei nimeta konkreetselt, milliseid reisijuhte ta kasutas, kuid viide „reisiraamatutele“ ning teadmisele, et autor valdas kaheksat võõrkeelt, lubab oletada, et ta tundis Baedekeri ja Murray väljaandeid. Tekstis olev viide misjonärile ja õpetajale Hans Tiismannile (Bornhöhe 1963: 228) lubab avata, et Bornhöhe oli lugenud tema misjoniraamatut “Kuulumitooja ehk sõnumitooja Bethlehmast, meie Õnnistegija Jesuse Kristuse sündimise paigast” (1886). Kaasavõetud Piibel ei olnud talle üksnes usuline teejuht, vaid ka sümboolne ja geograafiline kaardistusvahend – tekst, mille tähendused põimusid igapäevaste vaatluste ja paikadega, mida reisi jooksul läbiti. Piibli tekst ja tegelikkus astuvad Bornhöhe kirjutises pidevasse dialoogi, kus püha ja proosaline põimuvad ühte, luues võimaluse nii irooniaks kui ka sisemiseks peegelduseks.

Erinevalt Twainist ei asu Bornhöhe tekst kaanonit lammutama, küll aga ei võta ta seda ka pimesi omaks. Ta ei esita loetud materjale lõpliku tõe allikatena, vaid laseb neil vaikselt, peaaegu märkamatult, kujundada oma vaatlejapositsiooni. Tekstis ei koondu kultuuriline või religioosne autoriteet ühegi konkreetse hääle või nime taha, vaid hajub tähelepanelikesse kirjeldustesse, situatsioonihuumorisse ja tagasihoidlikku, kuid selgelt tajutavasse maailmavaatesse. Bornhöhe kirjutab kui haritud rändaja, kelle maailmatunnetus vormub eeskätt varasemate tekstide, kuid ka

praktilise elukogemuse ja kohapealse vaatlemise kaudu – mitte ühe kindla allika järgi, vaid pidevas vestluses nende kõigiga.

3.3.4. Kohalikud giidid reisikirjaniku infoallikatena

Mark Twain viitab mitmes kohas sellele, et giidid olid tema reisikogemuse ja uute teadmiste saamise lahutamatu osa. Eraldi lõik on pühendatud nn „Euroopa giidide“ fenomenile, keda autor nimetab „paratamatuks paheks” (Twain 1963: 231). Twain kirjeldab giide kui inimesi, kes on oma materjali – vaatamisväärsuste, pühapaikade ja kunstiteoste kohta – pähe õppinud ning esitlevad seda papagoi kombel, mistõttu nende jutt on standardiseeritud ja kohati absurdselt korduv. Giidi jutustuse katkestamine viib sageli selleni, et ta peab kogu lugu otsast alustama. Kuigi Twain tunnistab, et giidid on vältimatud, püüab ta koos kaaslastega nende entusiasmi vähendada – selle kaudu luuakse kriitiline distants nende autoriteedi ja õpetlikkuse suhtes. Ühtlasi on Twain osavõtlik, ent skeptiline selle suhtes, kuidas giidid ihkavad publiku imetlust, mis peegeldab tema üldisemat kriitikat reisikirja ettearvatavuse ja kaanonite suhtes.

Kunsti ja ajalooliste objektide vaatlemisel toob Twain korduvalt esile olukordi, kus tema või ta kaaslaste esteetiline hinnang kujunes alles pärast giidi selgitust ja sageli osutus too hinnang ka eksitavaks või demoraliseerivaks. Twain nendib: „Tuleb nii välja, et iga kord, kui rõõmustan mõtte puhul, et olen viimaks leidnud tõepoolest ilusa vana maali, mis väärib kõigiti kiitust, siis osutub see mõnu, mida ta mulle pakub, eksimatuks tunnistajaks selle kohta, et see pilt pole üldse ilus ega pälvi mingis suhtes ülistamist. Seda juhtus minuga Veneetsias lugematuid kordi. Igal niisugusel juhul tappis giid minus tärganud entusiasmi märkusega: „See pilt pole suurem asi, see on renessanss”. Esmalt mõistmata, mida see hinnang tähendas, vastab ta lihtsameelselt: „Ah nõnda on lood... Ma ei pannud seda enne tähelegi.” Sama väljend hakkab siiski korduma nii sageli, et Twainile saab see talumatuks: „Kes see renessanss on? Kust ta pärit on? Kes andis talle loa kogu vabariiki oma viletsate soperdistega üle ujutada?” (Twain 1963: 187)

Antud episood ei kujuta pelgalt üht humoorikat seika, vaid heidab valgust sellele, kui suures osas määrab giidide antud raam reisikogemuse. Esteetiline otsus, mis võiks lähtuda vahetust visuaalsest kogemusest, kujuneb siin lõpuks ikkagi välise

autoriteedi mõjul. Paradoksaalsel moel tõstab Twain selle konkreetse Veneetsia giidi siiski esile kui erandi, kiites tema kultuurilist kompetentsust ja keeleoskust: „Kõigi nende giidide hulgast, kellega meil seni oli tegemist olnud, oli viimatimainitu ainuke, kes midagi teadis... Ta kirjutas, luges ja kõneles täiesti vabalt inglise, itaalia, hispaania ja prantsuse keelt, oli suur kunstiaustaja ja tundis seda põhjalikult." (*Samas*). See näide osutab laiemalt sellele, kuidas giidide või reisiraamatute kaudu vahendatud informatsioon kujundab mitte üksnes reisikogemust, vaid ka selle tekstuaalset representatsiooni.

Bornhöhe ei kasuta küll sõna „giid", kuid mitmel korral viitab sellele, et kohapeal liigutakse võõrastes paikades kohalike juhatusel. Näiteks Konstantinoopolis sisenedes Hagia Sofia mošeesse mainib ta: „Eeskojas põikas meile paksu maoga türklane vastu, ajas peopesa lahti ja seletas türgi sõnade ja sõrmede abil, meil olla 1 medžidie (1 rbl. 60 kop.) mehe pealt maksta, kui kaugemale tahame minna". (Bornhöhe 1963:154) See viitab kohaliku inimese juhatusele kui ühele teadmise allikale – mitte ainult info, vaid ka ligipääsu osas. Sarnaseid episoode leidub veel mitmes kohas, kus Bornhöhe kirjeldab kontaktide kaudu saadud teavet või osalust kohalike kommete või paikade mõistmisel. Siiski ei anta nendele juhendajatele identiteeti ega eraldi autoriteeti. Bornhöhe eelistab sageli ise oma tähelepanekute kaudu järeldusi teha, toetudes küll eelnevale lugemusele, kuid rõhutades isiklikku kogemust.

Seega võib öelda, et Twain suhtestub giididega kui kirjanduslikku potentsiaali omavate karakteritega, kelle autoriteeti ta lõhub ja parodeerib, samas kui Bornhöhe käsitleb kohalikke juhatuseandjaid pigem kui paratamatut ja episoodilist osa rändaja kokkupuutest võõra kultuuriga.

3.3.5. Reisikirjaniku vaatepunkt: identiteedi, ruumi ja kogemuse põimumised

Bornhöhe ja Twaini reisikirjad lähenevad oma reisikirjades maailmale nagu kaks turisti, kellest üks on lapsepõlves pühapäevakoolist kaasa haaranud püha pildi, teine aga kõige suhtes skeptiline. Eduard Bornhöhe näeb Jeruusalemma esmalt mitte geograafilise punktina, vaid imaginaarse mäena, mille tipus „lumivalge linn, linnal kuldne värav ja kullatud tornid". See on vaatepilt, mida toetavad lapsena lauldud

laulud ja kõrged ideaalid. Bornhöhe suhtleb ümbritsevaga intiimselt, ent mitte pimesi; ta igatseb, aga ka ironiseerib.
Twain, teisalt, ei tule maailma lunastama, isegi mitte mõistma. Ta tuleb vaatlema. Twaini vaade on distantsilt, aeg-ajalt ülalt alla ja alati väikese muigega.
Ka autorite tähelepanu objektid reedavad nende maailmavaatelisi kalduvusi. Bornhöhe jälgib, kuidas ideaal põrkab tegelikkusega – eeskätt iseenda sees. Ta kirjeldab pettumusi, viivitusi ja raha puudumist ("Rothschildist hea vaksa vaesem"), ent ei kaota kunagi silmist oma algset impulssi – tungi näha Jeruusalemma kui sümboolset sihtpunkti. Twain jälgib pigem inimesi kui paiku. Ta väidab, et „reisimine on hukutav eelarvamustele, üleolevale sõgedusele ja kitsarinnalisusele" (Twain 1963: 543), ent tema kirjeldused kinnitavad pigem seda, et eelarvamused reisivad alati käsipagasis kaasa.
Bornhöhe reis Jeruusalemma on sisemise mõõtmega teekond, mille siht ei ole mitte geograafiline punkt, vaid piltide, mälestuste ja tähenduste põimumise koht. Füüsiline liikumine on vajalik, aga mitte määrav. Twain rändab läbi Euroopa ja Lähis-Ida, tehes kõik „kohustuslikud" peatused, ent jääb kogu aeg omaenese irooniasse kinni. Ta liigub, kuid ei liigu.

Reisikirjas ei eksisteeri võõrast ilma omata. Olulisel kohal on teise maa olude võrdlus koduga, olgu selleks kliima, geograafilised objektid, inimesed või kombed. Võib väita, et oma ruum pole reisikirjades kunagi passiivne, vaid hoopis elav ja uut reaalsust kujundav mõõdupuu, mille kaudu saab kirjeldada uusi kogemusi ja kaardistada uusi maid. Oma ei jää kunagi reisikirjast välja, vaid osaleb tegusalt eri representatsioonide loomisel (Veizenen 2014: 80). Bornhöhe kirjutab: „Need olid mõlemad tüvikad montenegrolased, kasvu poolest Kalevipojad ja riiete poolest vähemasti Kungla kuningad. Nad rääkisid pisut vene keelt ja avaldasid selle piskuga Tallinna kojameeste keskmist haridusejärge, aga araablased taganesid nende eest kui Punase mere vood Iisraeli laste eest ja meie pääsesime rahvamurrust vabalt läbi" (Bornhöhe 1963: 176). Raske on ette kujutada, et see võiks olla adresseeritud kellelegi muule kui Eesti lugejale – või et see võiks mõnes teises kultuurikontekstis mõistetavalt kõlada. Twain kirjutab samamoodi oma kodusele Ameerika lugejale: "Kuulus Galilea järv on hoopis väiksem kui Tahoe – umbes kaks kolmandikku viimasest. Kui kõnelda kaunidusest, siis selles osas on sellel järvel Tahoega niisama

vähe sarnasust kui meridiaanil vikerkaarega. Selle lombi sogaseid vooge ei saa kuidagi kõrvutada Tahoe kristallselge veega." (Twain 1963: 415).
Mõlemal juhul asetatakse „oma" ja „võõras" vastamisi, et neid mõõta ja hinnata, kuid selline võrdlus ei jää kunagi neutraalseks. Isegi kui autor püüab kirjeldada uut kogemust objektiivselt läbi tuttava prisma, kujuneb tulemus paratamatult kallutatuks: „võõras" ei peegeldu mitte selgelt ja erapooletult, vaid moondub vastavalt autori kultuurilisele taustale, ootustele ja väärtushinnangutele – nagu nähtaks maailma läbi peegli, mis näitab kõige selgemalt vaatleja enda kuju.

3.3.6. Palestiina kui lavastus ja läbikatsumine

Eduard Bornhöhe ja Mark Twain tegutsesid küll erinevates kultuuriruumides, ent nende reisikirja Palestiina osas avalduvad üllatavalt sarnased jooned. Sarnasus algab juba teoste ülesehitusest. Planeerimise kirjeldamisega alustavad mõlemad autorid, kuid toon on erinev. Twain maalib pildi luksuslikust ekspeditsioonist: „valitakse välja esmaklassiline aurik, mis jääb ekskursantide käsutusse ja mis mahutab vähemalt sada viiskümmend kajutireisijat. Aurik varustatakse kõigi vajalike mugavustega, kaasa arvatud raamatukogu ja muusikariistad." Bornhöhe alustab rahakogumisega – Twain ei finantseerinud oma reisi ise, tema kulud kandis ajalehe toimetus–, rõhutades klassikuuluvuse iroonilist painet: „Küll ütlevad mitmed saksad, õige eestlane olevat loomu poolest kolmanda klassi inimene; meie aga olime loomuvastalisel viisil ometi Tallinnast Odessani teise klassi piletid võtnud." (Bornhöhe 1963:138)
Füüsiline liikumine kohapeal on mõlemas teoses aeglane ja ebamugav – ja just seetõttu kirjanduslikult produktiivne. Twain märgib: "Olin endale teadlikult laisa hobuse valinud, kuid ikkagi tuli nii välja, et ma ei suutnud teda kuidagi oma kaela päästmise eesmärgil rongkäigu sabas hoida." (Twain 1963: 486). Bornhöhe, kelle saatuseks on eesel, nendib: „Eeslite laiskuse ja vaevalise tee pärast pidime enamasti sammu sõitma, kuid parajal paigal lasksime vahel ka tuhatnelja, nii et tolm taga." (Bornhöhe 1963: 219) Siin on reisikirja tüüpiline element – liikumine kui süžeevedur – muudetud peaaegu farsiks.

Jordani jõgi, millel on piibellikus tähenduses keskne koht pääsemise ja uue alguse sümbolina, muutub mõlemas teoses oluliseks kogemuseks.

Twain märgib varahommikuse saabumise kohta kuulsa jõe äärse, kus reisiseltskonnal on plaan läbida Jordani koolet samas paigas, kus Iisraeli lapsed kord jõe ületasid pärast pikka kõrberännakut: „Vesi oli nii külm, et laul tuli katki jätta ja tagasi kaldale karata." (Twain 1963: 491). Stseen, mis on samaaegselt ülev ja koomiline. Bornhöhe lisab: „Jordani vesi on külm ja rohke sopa pärast kollane kui kohv piimaga." (Bornhöhe 1963: 224)

Mõlemad autorid kogevad Jordanit füüsiliselt, kuid see kogemus jääb pealiskaudseks ja rituaalseks – justkui lugeja nõude täitmine, et oluline paik ei oleks vaid vaadeldud, vaid ka läbitud.

Palestiina ei tipne kummagi autori jaoks vaimse äratundmisega, vaid absurdihõngulise dekonstrueerimisega. Mõlemad suunduvad ootuspäraselt Maarja kirikusse ehk Kristuse sündimise kirikusse "mis on ehitatud tuhat viissada aastat tagasi, väsimatu püha Helena poolt", nagu saame teada Twaini raamatust. Kust tema selle info on saanud, jätab ameeriklane targu enda teada. Ent kusagilt on midagi sarnast kuulnud või lugenud ka Bornhöhe ja peab seda vajalikuks oma lugejatele jagada: „See on määratu kindlusesarnane hoone, 1500 aasta eest alustatud ja pärast mitmeti ümber ehitatud." (Bornhöhe 1963: 217) Kumbki mees ei ole nähtust just pöörases vaimustuses, ehkki ka just mitte pettunud. Twain muljetab, et kirikusse saabumise järel „viidi meid alla, kus meile näidati kaljusse raiutud koobast. See oli „sõim", kus Kristus oli sündinud. Sellest teatab põrandasse inkrustreeritud hõbedane täht, mis kannab vastavat ladinakeelset kirja. See on jumalakartlike palverändurite suudlustest aastasadade jooksul juba täiesti siledaks poleeritud. Koobas oli ehitatud tavalises maitsetus stiilis, mis on omane kõigile Palestiina pühadele paikadele." (Twain 1963: 498) Bornhöhe kirjeldab seda, kuidas nad sisse astudes pidid selja küüru tõmbama, sest uks oli väga madalaks tehtud, „et türklased hobustega kirikusse sisse ei sõidaks, nagu nad seda ennemuiste armastanud teha." Ta jätkab detailse kiriku kirjeldusega ning sarnaselt Twainile peab vajalikuks välja tuua hõbetähe põrandal: „Altari kõrval lähevad trepid alla kaljukoopasse, kus hõbetäht põranda peal hiilgab ja ladinakeelne ümberkiri sisuraskelt kuulutab: "Siin on Jeesus Kristus Neitsi Maarjast sündinud". Paar astet

madalamal on nüüd marmorist sõim selle sõime kohal, kuhu Maarja lapsukese pannud ja kus hommikumaa targad teda kummardanud." Vaatamata ilmselt reisi üheks kõrghetkeks olema pidanud pühapaika jõudmisele, ei olnud elamus päris see, mis kodus pikkadel kuudel reisi planeerides silme ees oli: „Me vaatlesime neid paiku südamevärinaga, ehk küll marmori ja hõbelampide sära evangeeliumi jutustuse mõnu lihtsast laudast ja sõimest veidi segas." (Bornhöhe 1963: 217-218)
Petlemma puhul toob Twain välja: „See oli 'sõim', kus Kristus oli sündinud. Sellest teatab põrandasse inkrustreeritud hõbedane täht [...] see on jumalakartlike palverändurite suudlustest aastasadade jooksul juba täiesti siledaks poleeritud." (Twain 1963:498). Bornhöhe nendib lühidalt ja faktikeskselt: "Petlemma tähtsaim ehitus on aga kuulus Maarja kirik Jeesuse sünnipaiga kohal." (Bornhöhe 1963: 217) Informatsioon esitatakse, ent selle allikas jääb täpsustamata. Kiriku detailne kirjeldus oli leitav näiteks John Murray kirjastatud reisijuhis „Süüriasse ja Palestiinasse reisija käsiraamat" (*A Handbook for Travellers in Syria and Palestine,* 1868, lk 201-202), ent võimalik, et mõlemad autorid kasutasid kohapeal giide.

Pühapaikade kõrval oli Palestiina aladel veel üks vaatamisväärsus, millesse sisse hüppamata sealt lahkuda ei saanud ning mis lisaks ka lubatud lõbureisi elemente mõlemasse teksti sisse toob. Suplus Surnumeres saab samuti mõlemas reisikirjas tähelepanu ja autorid on pidanud vajalikuks lugejatele anda detailse kirjelduse oma rannapuhkusest Surnumere ääres. Erinevalt tähtsast kirikust naudivad mõlemad mehed seda täiel rinnal.
„See oli naljakas ujumine. Ma ei saanud mingil viisil täiesti vee sisse vajuda. Ma sirutasin enese selili, lamasin liikumata kui surnu vee peal, aga rind jäi ikka veest välja ja jalad kerkisid õieli. Ma tõmbasin enese kägarasse, seisin sügaval kohal püsti ja sirgelt kui küünal vee sees, aga pool keha ulatas ikka veest välja. Ujumine ei ole kerge, sest käed ja jalad ei taha vee sisse vajuda," kirjutab eestlane (Bornhöhe 1963: 223) ja Twain nõustub: „Suplus oli väga lõbus. Uppuda polnud siin kuidagi võimalik. Võid siin täies pikkuses, käed rinnas risti, seljali heita, ja ikkagi jäävad su lõug, rind ja kõht vee peale. Soovi korral võib isegi pea välja tõsta." (Twain 1963: 493) On üks detail, mida mõlemad kirjanikud peavad vajalikuks jagada. „Hobune ei saa Surnumeres ujuda, ta vaarub kohe küljeli," informeerib Bornhöhe (Bornhöhe 1963: 223), kellel, nagu me teame, polnud endal nii palju rahagi, et hobuse seljas

Surnumere äärde ratsutada. „Hobune kaotab siin igasuguse tasakaalu, nii et tema ei saa Surnumeres ei ujuda ega seista, vaid paiskub kohe küljeli," märgib Twain (Twain 1963: 493) ning mõlemad jätavad lisamata, kas nad selle info saamiseks ise mõne ratsu vette tirisid või siis jälle kuulsid kusagilt mujalt.

Mark Twain ja Eduard Bornhöhe viitavad mõlemad Palestiina-reisi lõpul kevadele – aastaajale, mis tihti sümboliseerib looduslikku ilu või taassündi. Ometi kujuneb kevad nende kirjeldustes vastupidiseks märgiks: see ei lunasta, vaid rõhutab pettumust ja kaotust. Twain, kes ei ole Palestiinas kevadet kogenud, kujutleb seda hüpoteetilise võimalusena: "Muide, mõned väikesed ribad ja lapikesed võivad siin siiski päris kaunid olla, kui kevad on kõrgpunktil, seda enam, et siis kogu see kaunidus moodustab kontrasti kaugele ulatuvale kõrbele, mis teda igast kandist ümbritseb," (Twain 1869: 504) Tema väljendusviis jääb spekulatiivseks ja kontrastipõhiseks – kevade ilu oleks nähtav ainult kui visuaalne vastandus „alandusele ja leinale", milles Palestiina elab. (Samas.) Palestiina ei realiseeru tema jaoks Püha Maana, vaid kui pettumust valmistav, väsitav ja tähenduslikult tühi koht, kus sentimentaalsed palverändurid otsivad müütilist tõde iga kivi alt. Twaini irooniline ja kultuurikriitiline toon asetab ta orientalistliku kirjutamise moderniseeruvasse serva: tema skeptitsism dekonstrueerib piibelliku pühaduse ja läänele omased troobid, kuid samas ei asenda neid millegi uuega – jääb vaid iroonia ja tüdimus. Kinnitusena Edward Saidile, kes on märkinud, et Lähis-Ida reisikirjandus kujunes sageli mitte informatiivseks, vaid „epistemoloogiliseks raamistikuks", kus lääne kirjutaja vormistas teise kultuuri vastavalt omaenda siseilma hirmudele ja ihalustele (Said 1978: 40–41).

Kui Twain küsib retooriliselt: „Saab siis jumala needus maad kaunistada?" (Twain 1963: 505), on vastus juba varem tema tekstis olemas: „Palestiina elab alanduses ja leinas. Tema kohal lasub needus, mis on ära kuivatanud tema põllud ning aheldanud tema energia" (samas 504). Originaalis kõlab see kujund inglise keeles järgmiselt: *"Palestine sits in sackcloth and ashes. Over it broods the spell of a curse that has withered its fields and fettered its energies."* (Twain 1869: LVI). Väljend *sackcloth and ashes*, mille Hardi Tiidus on tõlkinud kujundlikult kui „alanduses ja leinas", tähendab sõna-sõnalt „kotiriides ja tuhas".

Täpselt sama kujundit kasutab ka Bornhöhe: “Palestiina leinab tuhas ja kotiriides. Ta seisab äraneedmise rõhu all; needmise täidesaatjad on türklased.” (Bornhöhe 1963: 229). Sõnastuse hämmastav sarnasus võiks tähendada, et Bornhöhe tsiteerib Twaini, jättes allikale lihtsalt viitamata. Ent selles ei saa kindel olla, sest tegemist on 19. sajandil levinud vaatega Palestiinale, mis võis esineda ka muudes reisikirjades ja artiklites.

Bornhöhe lõpupeegeldust alustab viide aastaajale: „Mina olen Püha maad ainult kevadises ehtes näinud, aga ilusaks ei või ma teda siiski mitte kiita.“ (Bornhöhe 163: 229). See lause sisaldab keeldumist tavalistest troopidest – isegi kevadel, kõige lootusrikkamal ajal, jääb maa „paljaks“, „kiviseks“ ja „kõrbe sarnaseks“. Loodus ei kanna Bornhöhe jaoks taassünni ega rahu märke, vaid kannab „kurvastuse, murtud südame ja kaotatud lootuste pitserit“. Poliitiline süüdistus on selge: „needmise täidesaatjad on türklased“, kes on „tema metsad ära laastanud, tema jõed kuivaks teinud ja haljendavad aasad kõrbeks muutnud“. Bornhöhe loob võimsa imagoloogilise kujundi kotiriides leinavast Palestiinast, mille allakäik on ühtaegu ajalooline, kultuuriline ja vaimne. Ent kuigi ta kujutab Euroopa võimalikku sekkumist kui majanduslikult viljastavat, lisab ta hoiatuse: „aga tema vanast saadik hoitud iseäraldus ja pühadus, kõik see imeline muinasaja nägu ja lõhn läheksid peagi kaduma“. Siin tuleb esile Bornhöhe ambivalents moderniseerumise suhtes: Euroopa võib küll füüsiliselt taastada, ent sellega hävitab ta vaimse ainulaadsuse. Teksti viimased read – „Mu igatsus tema järele on suurem kui ilukuulsa Itaalia järele; ma tahaksin teda veel korra enne surma näha“ – viivad Palestiina kujundi eksistentsiaalsele tasandile. (Bornhöhe 163: 230). See ei ole enam pelgalt ruum ega poliitiline küsimus, vaid „igatsuse pind“ – ideaal, mille kadu tekitab isiklikku valu ja surmatunnetust. Ainult et Nirk ütleb, et see konventsionaalse kõlaga lõpetus ei ole ilmselt algupärane ja esineb juba 1886. aastal ilmunud, teadmata allikatele tuginedes koostatud reisikirjelduses. (Nirk 1963: 407) Sarnaselt kujundile „tuhas ja kotiriides” võib see igatsus peegeldada rohkem Bornhöhe arusaama sellest, kuidas eestlasest lugejale Palestiinast kirjutama peaks, kui tema enda siirast emotsiooni.

Mõlema autori käsitlused asetuvad orientalistliku ajastu representatsioonistruktuuri, mida on kirjeldanud nii Ilan Pappé kui Heleen Murre-van den Berg. Kui Twain

tõmbub selles süsteemis eemale ja Bornhöhe kinnitub meeleheitliku truudusega, siis mõlemad osalevad siiski samas diskursiivses raamistikus: kevad ei ole neile mitte elu ega taastumise, vaid kaotuse, illusiooni ja unistuse tähistaja – märgiline kaduvuse tipptund isegi õitsengu ajal.

Kokkuvõte

19. sajandil kujunes reisikirjandus mitmetahuliseks žanriks, mida mõjutasid ka tehnoloogilised uuendused (aurulaevad ja raudteed), laienev turismiturg ja muutuv arusaam reisikirjade funktsioonist. Käesolev töö vaatleb selles kontekstis kahte väga erinevat, ent ootamatult kokkukõlavat autorit ja nende reisikirja: Mark Twaini „Võhikuid võõrsil“ ja Eduard Bornhöhe reisikirja “Usurändajate radadel“.

Twain ja Bornhöhe ei räägi samas keeles, ei kirjuta samale publikule ega tule sarnasest keskkonnast – üks tuleb Ameerika kodusõja järgse enesekindla rahva hulgast, teine väikese rahva seast Vene impeeriumist, Euroopa äärealalt. Ometi kohtuvad nad samal maastikul: Lähis-Idas, kus kristlik traditsioon ja Euroopa kolonialistlik kujutlusruum põimuvad.

Töö keskne eesmärk on analüüsida, kuidas need kaks autorit oma reisikogemust esitavad ning milliste žanriliste ja retooriliste võtete kaudu nad lugejaga suhestuvad. Lähem vaatlus toob esile korduvad motiivid ja resoneeruvad ideed: pettumus Pühas Maas, iroonia kui tõetunnetuse tööriist, ning katse leida enesepeegeldust võõras maastikus. Töö uurib ka seda, millisel määral need tekstid kordavad, nihutavad või parodeerivad 19. sajandi Palestiina reisikirjade traditsiooni.

Kokkuvõttes ei räägi see töö ainult kahest lõbureisist – see räägib väikese kirjanduse võimalusest sekkuda suurtesse diskussioonidesse.

Töö järeldused toetavad mõlemat püstitatud hüpoteesi. Twaini ja Bornhöhe tekstid jagavad rohkemat kui üksikuid motiive – need korduvad mustrid viitavad tervele kogemuslikule struktuurile, mis oli tüüpiline 19. sajandi lõpu Lähis-Ida, kitsamalt Palestiinat puudutavale reisikirjandusele. Ootus ja pettumus, pühalikkuse hajumine ja kultuuriline distants on teemad, mille ümber autorid ehitavad oma maailma. Võrdlus näitab ka, kui palju sõltub reisikirja vorm autori enesekuvandist ja häälevalikust: Twain esitab end teadlikult võhikuna, kes lõhub müüte nalja kaudu; Bornhöhe aga püüab jääda tähelepaneliku vaatleja ja kultuuritundliku tõlgendaja rolli. Mõlemas tekstis toimub enese määratlemine läbi võõra – reis ei ole ainult ruumiline liikumine, vaid autori vaatepunkti ja maailmakogemuse kujunemise kirjanduslikuks vormistamine.

Kahe reisikirja võrdlev analüüs: peamised tulemused

Twaini ja Bornhöhe reisikirjad jagavad mitmeid läbivaid teemasid, kuid erinevad selgelt toonilt ja retooriliselt hoiakult. Mõlemad autorid saabuvad Palestiina aladele kõrgete ootustega ning kogevad pettumust: loodus on karm, keskkond vaene, pühad paigad maised. Twain tõlgendab seda huumoriga – nimetamised nagu „Jumala needus“ Palestiina kohta on ühtaegu sarkastilised ja kriitilised. Tema tekst muutub reisi ebamugavustest anekdootideks, milles pühalikkus asendub väsimuse ja absurditajuga. Bornhöhe kirjeldab sama keskkonda tõsisemalt: kevadine maa on tema jaoks kivine ja kõle, „kurvastuse ja kaotatud lootuste pitseriga“ märgitud. Ta otsib süüd Osmanite valitsemisest, näeb kidura looduse taga kultuurilist laostumist.
Mõlemad autorid liiguvad ajastu orientalistlikus diskursuses, kuid erineva hoiakuga. Twain lõhub pühalikkuse läbi nalja, Bornhöhe soovib selle jäänuseid mõista ja mõtestada. Kui Twain lõikab läbi vana maailma müüte, siis Bornhöhe püüab neid lepitada. Bornhöhe lõpulõik, mis manab silme ette “kotiriides leinava Palestiina”, annab tema teosele poeetilise mõõtme, eristades seda Twaini puhtalt iroonilisest lõppmuljest.

Ka autoripositsioonide erinevus on kõnekas. Twain kehastab teadlikult võhikut, kelle läbi saab lugeja naerda ka iseenda üle. Tema näiline naiivsus võimaldab lammutada kõrkust ja demüstifitseerida autoriteete. Bornhöhe, kuigi ei positsioneeri end võhikuna, tunnistab oma teadmiste piiratust ja rakendab „naiivse vaatleja“ strateegiat usalduse loomiseks.
Reisikirjade kaudu toimib enesemääratlus: Twain vaatab maailma noore rahva silmade kaudu ja visates nalja euroopalike traditsioonide ja Ameerika enda komplekside üle. Bornhöhe otsib väikese kultuuri keelt ja kohta ja teeb seda teisiti. Ta tahab näidata, et ka eestlane võib käia samadel teeradadel, kus kõndisid piiblikangelased ja Euroopa reisihuvilised. Ja tuua sealt tagasi loo, millel on kaalu.

Mõlemad kirjutavad oma rahvale, aga mõlemad kirjutavad ka endast. Twain ei naera mitte ainult vaadeldava maailma, vaid ka oma žanri, oma eelkäijate ja isegi lugeja üle. Tema ameeriklastest reisikaaslased, kes end palveränduritena esitlevad, kõnnivad pühapaikades alandlikult piiblisalme pomisedes – samal ajal kui nende käitumine reedab midagi muud: uudishimulik rapsimine, ignorantsus, sobimatud

naljad ja üleolev muie kohates kultuurilisi erinevusi. See on strateegia: pühadus tehakse tühjaks, ja tühjusesse mahub nali.
Bornhöhe on teistsugune. Ta näeb groteski, aga ei torma seda naeruvääristama. Tema huumor ei torgi, vaid pehmendab. Kui Twain lubab endale vabadust kõike koomilise efekti nimel väänata, siis Bornhöhe tekstis on tunda püüdlikkust hoida tasakaalu, kuid ta struktureerib reisi episoode kirjanduslikult nauditavaks tervikuks.

See ongi üks selle töö järeldusi: väikerahva kirjandus ei jää vaikseks mitte seetõttu, et tal pole midagi öelda, vaid seetõttu, et tema hääl ei kosta. Võrdluses Twainiga ilmneb Bornhöhe reisikiri uue tähendusväljana. Ta ei ole lihtsalt episood eesti kirjandusloos, vaid kõneleja, kelle hääl haakub maailmakirjanduse tooniga.

Mark Twaini ja Eduard Bornhöhe reisikirjade sarnasuste põhjused

Twaini ja Bornhöhe reisikirjades jooksevad läbi motiivid, mis pole niivõrd autorite isiklikud leiud, kuivõrd ajastu paratamatus. Püha Maa, mida nad mõlemad kirjeldavad, oli kirjanduses juba enne neid korduvalt läbi kirjutatud. Laialt levinud reisijuhid (nt Baedekeri ja Murray reisijuhid), piiblilood, klassikalised kujutlused suunasid reisi narratiivi. Kirjutati teadlikult eelkäijate najal, mõnikord nende sõnu ümber sõnastades, vahel peaaegu tsiteerides – ja seda ei peetud millekski taunitavaks. Autoriõigus kui eetiline ja juriidiline kategooria oli alles hägune idee ning tekstide ringlus toimis rohkem kultuurilise pärandina kui isikliku omandina.
Teiseks kirjeldasid nii Twain kui Bornhöhe peamiselt avalikku ruumi kuuluvaid objekte, kuna kummalgi autoril polnud ligipääsu kohalike inimeste eluruumidesse, argipäeva ega emotsionaalsesse ruumi. Nad rändasid avalikus sfääris, vaadates müüre, tänavaid, pühakodasid ja loodusmaastikke. Sarnased marsruudid, sarnased piirangud, sarnased märkamised: mõlemad märgivad näiteks Petlemma kiriku tagasihoidlikkust, Surnumeres suplemise eripärasid ning Jeruusalemma esmakülastusel kogetud kerget pettumust.
Edward Saidi järgi ei olnud sellised tekstid pelgalt kirjeldavad, vaid lõid maailmapilti, toimisid tihti pigem “epistemoloogilise raamistikuna”, milles lääne autor kujutles teist kultuuri (Said 1995:12).
Eduard Bornhöhe ja Mark Twaini teosed kuuluvadki sellesse orientalistlikku representatsiooniraamistikku, jagades oma ajastu arusaamu. Püha Maad puudutav

reisikiri, nagu seda 19. sajandil kirjutati, oli mitmeski mõttes kollektiivne tekst, mille sees autor sai olla isikupärane ainult niivõrd, kuivõrd see sobitus olemasoleva mustriga. Kirjandusteadlane Endel Nirk on märkinud, et isegi Bornhöhe kõige siiram igatsus – lootus kunagi Püha Maale naasta – polnud tema originaalne mõte, vaid kajas vastu juba varasemates, 1880. aastatel ilmunud ja teistele allikatele tuginedes loodud kirjeldustes. (Nirk 1963: 407)

See kinnitab, et Twaini ja Bornhöhe paralleelid tulenevad žanriülesest intertekstuaalsusest ja jagatud kultuurikontekstist. Seetõttu tuleb nende tekstide sarnasusi mõista kui ajastu reisikirjandusele omast nähtust, mitte pidada neid plagiaadiks või loominguliseks laiskuseks.

Žanri käsitlus

Töö raames analüüsin ka reisikirjanduse žanrit, sest Twaini ja Bornhöhe teosed illustreerivad hästi selle hübriidset olemust. Üldiselt selgub, et mõlemad autorid liigituvad selgelt kaasaegse reisikirja žanrisse: nad kombineerivad informatiivset kirjeldust ja isiklikku elamust, fakte ja ilukirjanduslikku lähenemist. Reisikirja puhul ei eelda lugeja dokumentaalset täpsust, küll aga tõsikindlat autoripositsiooni – usutavat häält, mis võimaldab tal uskuda kirjeldatu tõepärasusse isegi siis, kui tekst kaldub ilukirjanduslikku registrisse (Lejeune 2010; Haas 2021: 102–104; Polezzi 2004: 122).

Vaatamata toonilistele ja stiililistele erinevustele täidavad Twain ja Bornhöhe oma reisikirjades üht ja sama kultuurilist ülesannet: nad loovad lugejale pildi kaugest maast, kuid peegeldavad ühtlasi tagasi kodust maailma. 19. sajandi lõpu Eesti ja Ameerika olid küll erinevates arengufaasides, kuid teekond teise ruumi toimis mõlema puhul sarnasel viisil – enesemääratlemise instrumendina. Twain kujundab seda protsessi läbi eneseiroonilise ameerikluse, lastes noorel rahvusel ennast peegeldada läbi suhtumise vanasse Euroopasse ning eksootilistesse maadesse. Bornhöhe aga astub väikese rahvuskirjanduse esindajana legendaarsele maastikule teadlikult, näidates, et ka eestlane võib käia samadel legendaarsetel radadel nagu suurte maade inimesed ja tuua sealt tagasi oma oma loo, mis resoneerib üldinimlike küsimustega.

Just see rahulik eneseesitlus suurte jutustuste kõrval, vaikne, aga selge, on üks selle töö keskseid järeldusi. Bornhöhe reisikiri ei ole ainult dokument oma ajast, vaid ka vastus maailmakirjanduse suundumustele – ja kõlab seetõttu kaugemale, kui seni on arvatud. Töö panustab eesti kirjandusteadusse, süvendades arusaama reisikirjast kui iseseisvast ja hübriidsest žanrist, mille tekstuaalne ülesehitus ja kultuuriline tähendusväli on keerukam, kui esmapilgul paistab. Kuigi reisikirja on varemgi uuritud, on see saanud suhteliselt vähe tähelepanu. Töös tõusetub uus vaade Eduard Bornhöhe seni väheanalüüsitud reisikirjale, selle asetamine kõrvuti Mark Twaini klassikaga avab väikerahva kirjandusele võimaluse osaleda maailmakirjanduse diskursuses. Uurimus näitab, et eesti reisikirjandus ei liikunud isoleeritult, vaid hingas samas rütmis maailmakirjanduse uute suundadega.

Edasised uurimisperspektiivid

Töö võiks olla alus kultuuridevahelise reisikirjanduse võrdlevaks analüüsiks, kaasates erinevate rahvuste ja kultuuriruumide autoreid, et eristada universaalseid reisimise kogemusi kultuurispetsiifilistest tõlgendustest. Samuti pakub Bornhöhe ja Twaini dialoog võimaluse süveneda väikekirjanduste rolli maailmakirjanduses, uurides, kuidas väikerahvaste autorid suhestuvad ülemaailmsete diskursustega, sh postkoloniaalse pilguga Lähis-Ida kujutamisele. Eraldi uurimissuund võiks kaardistada eesti reisikirjanduse arenguloo ning selle suhestumise rahvusvaheliste arengutega alates 20. sajandist kuni digiajastu reisiblogideni. Need suunad aitaksid avardada arusaama reisikirjast kui kultuuridevahelisest ja ajas muutuvast žanrist, mille kaudu peegelduvad nii identiteediküsimused kui globaalsed mõjutused.

Notes from Two Pleasure Trips: The Middle East in the Travelogues of Mark Twain and Eduard Bornhöhe

Summary

This master thesis "Notes from Two Pleasure Trips: The Middle East in the Travelogues of Mark Twain and Eduard Bornhöhe" examines how two late-nineteenth-century travelogues—Mark Twain's *The Innocents Abroad; or, The New Pilgrims' Progress* (1869) and Eduard Bornhöhe's *Along the Pilgrims' Trail* (*Usurändajate radadel,* 1899)—construct, contest, and repurpose images of the Middle East, with particular attention to Palestine.

American writer Mark Twain (1835–1910) took part, in 1867 aboard the steamship *Quaker City*, in the first "grand pleasure excursion to Europe and the Holy Land" ever organized for Americans (Twain 1963: 8). In the book that followed the journey, *The Innocents Abroad*, he deliberately called the voyage a pleasure trip, stressing that it was neither a pilgrimage nor a scientific expedition, but something lighter—perhaps even more personal—an attempt to observe the world and reflect on it without becoming overly solemn. Moving within the same sphere of meaning is Eduard Bornhöhe (1862–1923), who can be regarded as the first representative of modern Estonian-language travel writing. Both texts operate within the same Orientalist repertoire of symbols, tropes, and narrative expectations.

The thesis is divided into three principal sections that move from theoretical background to concrete comparison. Chapter 1 surveys the theoretical framework and historical development of travel writing, including a discussion of the concepts *travelogue* and *travel literature*.

Chapter 2 examines nineteenth-century world travel writing, the representation of Palestine, and the symbols most often invoked when writing about the Middle East.

Chapter 3 offers a comparative analysis that places Twain's and Bornhöhe's texts in direct dialogue. The aim is not merely to list similarities and differences, but to ask what they reveal about late-nineteenth-century genre logic, the author's role, and cultural self-perception in travel writing.

Two hypotheses form the analytical axis of the study. First, despite differences, Twain's and Bornhöhe's travelogues display a striking array of shared motifs and structural solutions. Both confront a gap between expectation and reality: places endowed with sacred or historical significance prove, in the text, to be earthly, mundane, even disappointing. These parallels, I argue, are not accidental but point to a broader experiential and cultural pattern of late-nineteenth-century travel.

Second, the form of the travelogue is inseparable from the author's voice. If travel is a textual act, its shape and timbre depend on the author's self-image. In both cases, what matters most is not geographical movement but the forging of an authorial viewpoint. To answer these questions, the study analyses the authors' works both textually and with sensitivity to context.

The conclusions of this study support both initial hypotheses. Twain's and Bornhöhe's texts share not merely isolated motifs, but a set of recurring narrative patterns that reflect a broader experiential structure typical of late 19th-century travel writing about the Middle East—particularly Palestine. The comparison underscores how closely the form of travel writing is tied to the author's self-conception and narrative stance. In both cases, the encounter with the foreign other becomes a means of self-definition: the journey serves not only as spatial movement but as a literary act of shaping worldview and authorial voice.

Ultimately, the analysis shows that despite tonal and ideological differences, both travelogues approach the Middle East less as a site of empirical observation than as a rhetorical space shaped by Western cultural projections. *The Innocents Abroad* expresses a rising American secular confidence tempered by skepticism, whereas *Usurändajate radadel* grants Estonian literature a voice in fin-de-siècle discourses on civilisation, progress, and colonial imagination. By juxtaposing a canonical American bestseller with a marginal Estonian counterpart, this thesis expands the scope of comparative literary history and demonstrates how travel writing in minor languages can both reflect and complicate the global circulation of Orientalist imagery.

Kasutatud kirjandus

Asleson, Robyn 2017. *The Great American Traveler: Bayard Taylor.* National Portrait Gallery Blog, Smithsonian Institution npg.si.edu. (Vaadatud 6.04.2025).

Blanton, Casey 2002. *Travel Writing. The Self and the World.* New York ja London: Routledge.

Blunt, Alison 1994. *Travel, Gender, and Imperialism: Mary Kingsley and West Africa*. New York: Guilford Press.

Bornhöhe, Eduard 1899. – *Usurändajate radadel: Reisipildid Türgimaalt, Palestinast, Egiptusest, Kreeka- ja Itaaliamaalt.* https://www.digar.ee/arhiiv/nlib-digar:100543

Bornhöhe, Eduard 1963. – *Usurändajate radadel.* Kogumikust "Jutud ja reisikirjad". Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.

Borm, Jan 2004. *Defining travel: On the travel book, travel writing and terminology.* – Perspectives on Travel Writing. Toim Glenn Hooper, Tim Youngs. (Studies in European Cultural Transition 19.) Aldershot: Ashgate, lk 12–26.

Bridges, Roy 2002. *Exploration and travel outside Europe* (*1720–1914)* P. Hulme ja T. Youngs (toimetajad), The Cambridge Companion to Travel Writing, 53-69. Cambridge University Press.

Burton, Richard F. *Personal Narrative of a Pilgrimage to Mecca and Medina.* Vol. 1, Leipzig: Bernhard Tauchnitz, 1874, pp. 1–21. Internet Archive, https://archive.org/details/personalnarrativ1874burt/page/n21/mode/2up. (Vaadatud 5. aprillil 2025).

Carr, Helen 2002. *Modernism and travel (*1880–1940). P. Hulme ja T. Youngs (toimetajad), The Cambridge Companion to Travel Writing, 70–86. Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/CCOL052178140X.005

Fishkin, Shelley Fisher 1998. *Lighting Out for the Territory: Reflections on Mark Twain and American Culture.* Oxford: Oxford University Press.

Fussell, Paul 2001. *Travel Books as Literary Phenomena.* – S.L. Robertson (toim.) Defining Travel. Diverse Visions. Jackson: University Press of Mississippi.

Gassan, Richard 2005. *The First American Tourist Guidebooks: Authorship and the Print Culture of the 1820s.* Book History, vol. 8, 2005, lk 51–74.

Haas, Astrid 2020. Travel Writing. – T*he Routledge Handbook to Culture and Media of the Americas,* Part I: Literature and Music. Toim Wilfried Raussert, Giselle Anatol, Joachim Michael. London: Routledge, lk 252–260.

Hoffman, Philip 2015. Introduction. *Why Did Europe Conquer the World?,* vol. 54, Princeton University Press, 2015, 1–18. https://doi.org/10.2307/j.ctvc778hd.3. (Vaadatud 5. aprillil 2025).

Jesmin, Riina 2021. Saateks. – Bly, Nellie. *Seitsmekümne kahe päevaga ümber maailma.* Tallinn: Kultuurileht Sihtasutus, lk 60–61.

Kaur, Kairi 2016. Üks reis, kaks päevikut Anna Sophie ja Gustav Adolf Stackelbergi Euroopa-reisist 1797–1799. *Keel ja Kirjandus*. https://doi.org/10.54013/kk707a2.

Kennedy, Dane 2011. *The Last Blank Spaces: Exploring Africa and Australia.* Cambridge: Harvard University Press, lk 41-57.

Kirs, Tanar 2024. (koostaja) Juhan Liiv. *Vulise ojakene rohkem.* Publitsistika ja kriitika. Liivi muuseum, lk 12-18.

Kõvamees, Anneli 2008. *Itaalia Eesti reisikirjades: Karl Ristikivi "Itaalia capriccio" ja Aimée Beekmani "Plastmassist südamega Madonna"*. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus

Kõvamees, Anneli 2010. Fragmente reisimisest, reisikirjandusest ja Eesti reisikirjast. *Keel ja Kirjandus,* nr 8, lk 553–559. https://keeljakirjandus.eki.ee/553-559.pdf (vaadatud 25.05.2025)

Laur, Mati 2024. Kellele kirjutatakse ajalugu: kõik on suhteline. – *Horisont*. https://www.loodusajakiri.ee/kellele-kirjutatakse-ajalugu-koik-on-suhteline/ (Vaadatud 6.04.2025).

Lukas, Liina 2007. Baltisaksa rännumehed eestlaste maailmapilti avardamas. *Go Reisiajakiri.* https://reisiajakiri.gotravel.ee/ajakiri/baltisaksa-rannumehed-eestlaste-maailmapilti-avardamas/ (Vaadatud 25.05.2025)

Lukas, Liina (ilmumas). Reisikirjandus. *Balti kirjakultuuri ajalugu III*.

Mackintosh, Will. Ticketed Through: The Commodification of Travel in the Nineteenth Century." Journal of the Early Republic, vol. 32, no. 1, 2012, pp. 61–89

Melman, Billie 2002. The Middle East / Arabia: 'the cradle of Islam'. – P. Hulme ja T. Youngs (toim), *The Cambridge Companion to Travel Writing*, 105–121. Cambridge: Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/CCOL052178140X.007

Melton, Jeffrey 2019.Travel Writing. John Bird (Koostaja), *Mark Twain in Context* (lk 91–99). Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/9781108617208.011

Nirk, Endel 1961. *Eduard Bornhöhe: Kirjanik ja inimene.* Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.

Nirk, Endel 1966. – E. Bornhöhe ja teised ajaloolise jutustuse viljelejad – E. Nirk (toim.), Eesti kirjanduse ajalugu. Tallinn: Eesti Raamat.

Obenzinger, Hilton 1999. *American Palestine: Melville, Twain, and the Holy Land Mania.* Princeton: Princeton University Press. https://doi.org/10.2307/j.ctv131bvm0

Pappé, Ilan 2006. A History of Modern Palestine: One Land, Two Peoples. Cambridge: Cambridge University Press.

Polezzi, Loredana 2004. Between gender and genre: The travels of Estella Canziani. – Perspectives on Travel Writing. Toim Glenn Hooper, Tim Youngs. Studies in European Cultural Transition 19. Aldershot: Ashgate, lk 121–137. https://doi.org/10.4324/9781315246970-9

Porter, J. L. & Murray, J. 1868. *A Handbook for Travellers in Syria and Palestine.* London: J. Murray. https://archive.org/details/ahandbookfortra49firgoog/page/n4/mode/2up. Vaadatud 24.05.2025.

Ruskin, John 2001. *The Stones of Venice.* Toimetanud ja sissejuhatuse kirjutanud Jan Morris. London: Folio Society.

Said, Edward Wadie 1995. *Orientalism.* London: Penguin Books.

Sirkel, Mati 2023. – Seesmine tõde ja paratamatus – Johann Wolfgang Von Goethe *Itaalia-reis*. Tallinn:Eesti Raamat

Thompson, Carl 2011. *Travel Writing.* Abingdon: Routledge.

Thompson, Carl 2019. Nineteenth-Century Travel Writing. – *The Cambridge History of Travel Writing,* toimetajad Nandini Das ja Tim Youngs, 108–124. Cambridge: Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/9781316556740.008.

Tiismann, Z. Hans 1886. *Kuulumitooja ehk sõnumitooja Bethlehmast, meie Õnnistegija Jesuse Kristuse sündimise paigast. Kommeldus* I. Tallinn: J. Loorberg'i kuluga. https://www.digar.ee/viewer/et/nlib-digar:602683/391859/page/1. (Vaadatud 13.05.2025).

Twain, Mark 1869. *The Innocents Abroad, or The New Pilgrims' Progress*. Hartford: American Publishing Company. https://www.gutenberg.org/cache/epub/3176/pg3176-images.html. (Vaadatud 24.05.2025).

Twain, Mark 1963. – *Võhikud võõrsil ehk uute palverändurite teekond.* Tõlkija: H. Tiidus. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.

Undusk, Jaan 2001. Kuninganna Koidula ja tema pagendus. *Eesti Päevaleht.* https://epl.delfi.ee/artikkel/50804386/kuninganna-koidula-ja-tema-pagendus (Vaadatud 25.05.2025).

Vardja, Merike. *Tegelaskategooriad ja tegelase kujutamise vahendid Väinö Linna romaanis „Tundmatu sõdur"*. Doktoritöö. Jyväskylä Studies in Humanities, 64. Jyväskylän Yliopisto. https://jyx.jyu.fi/bitstream/handle/123456789/66231/1/Vardja_Merike_screen.pdf (Vaadatud 25.05.2025).

Wu, Shang. Introduction: Texts and Theories of Travel. *Interliteraria* 2021, 26/2: 354–358

Veizenen, Boris 2014. Oma kujutamise võimalusi 20. sajandi esipoole eesti reisikirjades E. Bornhöhe, K. A. Hindrey, F. Tuglase ja K. A. Rumori tekstide näitel. – *Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat.* Tartu: Õpetatud Eesti Selts, lk 76–97.

Wagner, Walter. 2022. The Myth of the Orient in Flaubert's Voyage en Égypte and Bachmann's Das Buch Franza. *New Perspectives on Imagology*, 257–273. Leiden: Brill. https://doi.org/10.1163/9789004513150_014

Youngs, Tim ja Hulme, Peter 2002. Introduction. In P. Hulme & T. Youngs (toimetajad), *The Cambridge Companion to Travel Writing*. Cambridge University Press.

Ziff, Larzer 2000. *Return Passages: Great American Travel Writing*, 1780-1910. Yale University Press.

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, Silvia Pärmann ,

(autori nimi)

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) minu loodud teose

   Märkmeid kahelt lõbureisilt. Lähis-Ida Mark Twaini ja Eduard Bornhöhe reisikirjades ,

   (lõputöö pealkiri)

   mille juhendaja(d) on Liina Lukas ,

   (juhendaja nimi)

   reprodutseerimiseks eesmärgiga seda säilitada, sealhulgas lisada Tartu Ülikooli digitaalarhiivi kuni autoriõiguse kehtivuse lõppemiseni;

2. annan Tartu Ülikoolile loa teha punktis 1 nimetatud teos üldsusele kättesaadavaks Tartu Ülikooli veebikeskkonna, sealhulgas digitaalarhiivi kaudu Creative Commonsi litsentsiga CC BY NC ND 4.0, mis lubab autorile viidates teost reprodutseerida, levitada ja üldsusele suunata ning keelab luua tuletatud teost ja kasutada teost ärieesmärgil, kuni autoriõiguse kehtivuse lõppemiseni;

3. olen teadlik, et punktides 1 ja 2 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile;

4. kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei riku ma teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse õigusaktidest tulenevaid õigusi.

Silvia Pärmann
21.05.2025